

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД»
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Спеціальність: 053 «Психологія»

Спеціалізація

Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

НА ТЕМУ:

Психологічна допомога жертвам сексуального насильства

Студента групи:

ТУяг-8-24-М1ПС(2.0здс) _____ Мислик І.В.

Науковий керівник: _____ к.п.н.Чорноштан Є.В.

Допущено до захисту в ДЕК

Завідувач кафедри _____

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

(повне найменування вищого навчального закладу)

Кафедра _____

Освітньо-кваліфікаційний рівень - магістр

Галузь знань «_____»

Спеціальність 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

“_____” _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я НА МАГІСТЕРСЬКУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

_____ (прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи) _____

керівник роботи _____,
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від “_____” _____ 20__ року № _____

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи _____

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

5. Перелік графічного матеріалу

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Охорона праці			
Норми контролю			

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів магістерської роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми та погодження з керівником		
2	Розробка методології дослідження		
3	Збір та обробка даних		
4	Написання теоретичної частини		
5	Написання практичної частини		
6	Об'єднання тексту та підготовка висновків		
7	Рецензування та редагування роботи		
8	Підготовка до захисту та оформлення роботи		
9	Захист магістерської роботи		

Студент

(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи

(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Тема «Психологічна допомога жертвам сексуального насильства»

Проблема насильства, зокрема домашнього та сексуального насильства, є надзвичайно актуальною для сучасного суспільства. Соціально-політична криза в Україні, економічна нестабільність, розшарування населення за рівнем матеріального забезпечення, невпевненість громадян у майбутньому та погіршення умов життя сприяють зростанню соціальної напруженості, агресії та конфліктності в сімейних стосунках. Особливо гостро постає проблема насильства щодо жінок і дітей, які є найбільш уразливими категоріями населення. За статистичними даними, значна частина тяжких правопорушень проти особистості відбувається саме у сфері сімейно-побутових відносин.

Особливу небезпеку становить сексуальне насильство, яке може проявлятися як у межах сім'ї, так і поза нею. Воно завдає серйозної шкоди фізичному та психічному здоров'ю людини, призводить до глибоких психологічних травм, втрати почуття безпеки, порушення соціальної адаптації та довготривалих негативних наслідків для розвитку особистості. Діти, які стали жертвами сексуального насильства, нерідко стикаються із замовчуванням проблеми, страхом осуду та відсутністю належної підтримки з боку дорослих.

Актуальність теми посилюється і військовою агресією РФ проти України, яка спричинила значне зростання випадків жорстокого поводження, фізичного, психологічного та сексуального насильства. Наслідки війни, вимушене переселення, втрата житла, психологічні травми та соціальна нестабільність створюють додаткові ризики для поширення різних форм насильства, зокрема щодо дітей та жінок. Масштаби цих явищ потребують комплексного вивчення та розробки ефективних механізмів допомоги постраждалим.

ключові слова: насильство, домашнє насильство, жертва насильства.

keywords: violence, domestic violence, victim of violence.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ ДОМАШНЬОГО ТА СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА.....	8
1.1. Сутність та зміст поняття «жертви насильства».....	8
1.2. Протидія та запобігання насильству на державному та міжнародному рівнях.....	16
1.3. Сексуальне насильство як форма порушення прав людини.....	23
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА В КРИЗОВИХ УМОВАХ НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї	35
2.1 Стан та проблеми сім'ї в кризових умовах	35
2.2. Соціально-психологічна робота з попередження насильства в сім'ї та сексуального насильств.....	39
2.3 Соціально-психологічна робота з метою реабілітації дітей, які зазнали насильства у сім'ї, включно із сексуальним насильством.....	45
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА (НА БАЗІ ЯГОТИНСЬКОГО ЛІЦЕЮ №2).....	55
3.1. Перспективні напрями, види та форми соціально-психологічної роботи з жертвами сексуального насильства.....	55
3.2. Практичні рекомендації щодо організації соціально-психологічної допомоги дітям – жертвам сексуального насильства в умовах закладу освіти.....	59
3.3. Психологічна підтримка та реабілітація дітей, які постраждали від сексуального насильства. Розробки для проведення тренінгової роботи.....	68
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	85

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема насильства, зокрема домашнього та сексуального насильства, є надзвичайно актуальною для сучасного суспільства. Соціально-політична криза в Україні, економічна нестабільність, розшарування населення за рівнем матеріального забезпечення, невпевненість громадян у майбутньому та погіршення умов життя сприяють зростанню соціальної напруженості, агресії та конфліктності в сімейних стосунках. Особливо гостро постає проблема насильства щодо жінок і дітей, які є найбільш уразливими категоріями населення. За статистичними даними, значна частина тяжких правопорушень проти особистості відбувається саме у сфері сімейно-побутових відносин.

Особливу небезпеку становить сексуальне насильство, яке може проявлятися як у межах сім'ї, так і поза нею. Воно завдає серйозної шкоди фізичному та психічному здоров'ю людини, призводить до глибоких психологічних травм, втрати почуття безпеки, порушення соціальної адаптації та довготривалих негативних наслідків для розвитку особистості. Діти, які стали жертвами сексуального насильства, нерідко стикаються із замовчуванням проблеми, страхом осуду та відсутністю належної підтримки з боку дорослих.

Актуальність теми посилюється і військовою агресією РФ проти України, яка спричинила значне зростання випадків жорстокого поводження, фізичного, психологічного та сексуального насильства. Наслідки війни, вимушене переселення, втрата житла, психологічні травми та соціальна нестабільність створюють додаткові ризики для поширення різних форм насильства, зокрема щодо дітей та жінок. Масштаби цих явищ потребують комплексного вивчення та розробки ефективних механізмів допомоги постраждалим.

Питання домашнього та сексуального насильства досліджували як зарубіжні науковці (А. Робертс, Д. Доджл, М. Росс), так і українські дослідники (О. Савчук, Є. Луценко, Н. Лавриненко, В. Бондаровська, О. Відзюк та ін.). Теоретичні та методичні аспекти соціально-психологічної допомоги жертвам насильства висвітлені у працях Н. Зінов'євої, Л. Зюбіної, Н. Левітової, Н. Максимової, І.

Астремської, Д. Березан, І. Періг, Н. Савчук, А. Браун, К. Бютнера, Г. Моргенту, Р. Нібура, Д. Стея та інших.

Попри те, що Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає насильство не як приватну справу, а як серйозну соціальну проблему, система захисту постраждалих в Україні все ще потребує вдосконалення. Щороку в державі фіксуються тисячі випадків домашнього, психологічного, фізичного та сексуального насильства, значна частина яких залишається прихованою через страх, сором або недовіру до правоохоронних органів.

Уразливість дітей до різних форм насильства, зокрема сексуального, зумовлена їх фізичною, психічною та соціальною незрілістю, а також залежним становищем щодо дорослих — батьків, опікунів, вихователів чи інших осіб. Необізнаність батьків щодо допустимих методів виховання, нехтування правами дитини та недостатній рівень правової культури сприяють поширенню жорстокого поводження з дітьми.

Наслідками насильства можуть бути порушення психічного та фізичного розвитку дитини, формування тривожності, депресивних станів, суїцидальної поведінки, труднощів соціалізації та навіть загроза життю. Саме тому надзвичайно важливим є своєчасне втручання фахівців та надання комплексної соціально-психологічної допомоги жертвам насильства. Проблема часто залишається прихованою в межах сім'ї, тому суспільство повинно приділяти особливу увагу підвищенню обізнаності населення щодо способів протидії насильству та механізмів захисту постраждалих.

Попри значну актуальність, проблема соціально-психологічної роботи з жертвами насильства, особливо сексуального, у кризових умовах залишається недостатньо дослідженою. Це зумовлює необхідність подальшого наукового вивчення, розробки нових методичних підходів та вдосконалення практичної діяльності фахівців соціальної сфери. Саме цим обумовлено вибір теми дослідження: «Психологічна допомога жертвам сексуального насильства».

Мета роботи – здійснити аналіз особливостей соціально-психологічної роботи з жертвами насильства у кризових умовах.

Об'єкт роботи – соціально-психологічна робота з дітьми.

Предмет роботи – особливості соціально-психологічної роботи в кризових умовах із дітьми – жертвами фізичного, психологічного та сексуального насильства.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

1. Вивчити теоретико-організаційні аспекти захисту та допомоги жертвам насильства.
2. Дослідити особливості соціально-психологічної роботи з жертвами насильства в кризових умовах на прикладі сім'ї.
3. Розробити практичні рекомендації щодо соціально-психологічної роботи в кризових умовах із дітьми, сім'ями та жінками, які зазнали фізичного, психологічного або сексуального насильства.

Методи дослідження. У магістерській роботі використано методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняльного аналізу та статистичний метод.

Наукова новизна магістерської роботи полягає у комплексному дослідженні особливостей соціально-психологічної роботи з жертвами домашнього та сексуального насильства в умовах сучасного українського суспільства, а також розроблено практичні рекомендації щодо вдосконалення соціально-психологічної допомоги постраждалим в умовах воєнного стану та соціальної нестабільності в Україні;

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в узагальненні нормативно-правової бази соціально-правового захисту дітей від насильства, розкритті змісту соціально-психологічної роботи з жертвами насильства у кризових умовах, а також визначенні напрямів діяльності установ, у яких здійснюється реабілітація дітей, що постраждали від фізичного, психологічного чи сексуального насильства.

Практичне значення дослідження полягає у розробці рекомендацій щодо соціально-психологічної роботи з дітьми, сім'ями та жінками, які зазнали насильства. Результати дослідження можуть бути використані у процесі підготовки соціальних працівників, практичних психологів, студентів спеціальності «Психологія», а також фахівців-практиків у системі підвищення кваліфікації.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків та списку використаних джерел, що налічує 70 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 95 сторінок, із них 90 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ ДОМАШНЬОГО ТА СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

1.1. Сутність та зміст поняття «жертви насильства»

Насильство є складним, багатогранним і соціально небезпечним явищем, яке має різні форми прояву та негативно впливає на життя і здоров'я людини. У широкому розумінні це поняття охоплює фізичне, психологічне, економічне та сексуальне примушення, пригнічення особистості, порушення її прав і свобод. До насильства також відносять моральний тиск, приниження, маніпуляції, залякування, обмеження свободи та інші дії, що перешкоджають нормальному розвитку людини й завдають їй шкоди.

На думку дослідників, насильство характеризується кількома основними ознаками. По-перше, у ситуації насильства завжди присутні щонайменше два суб'єкти — кривдник і постраждала особа. По-друге, насильницькі дії мають умисний і цілеспрямований характер. По-третє, вони спричиняють або можуть спричинити фізичну, психологічну чи моральну шкоду[8]. Ще однією важливою ознакою є те, що насильство відбувається всупереч волі людини або за умов, коли особа через свій стан не здатна повністю усвідомлювати ситуацію чи чинити опір. Насильство, на відміну від природних інстинктів людини, є свідомим актом, який здійснюється з певною метою. Воно може проявлятися як у відкритій формі — через фізичний вплив чи погрози, так і приховано — шляхом психологічного тиску, контролю, маніпуляцій або економічної залежності. Особливо небезпечним є те, що багато випадків насильства залишаються латентними та не стають відомими суспільству через страх жертви, сором або залежність від кривдника[11].

Однією з найпоширеніших форм насильства є домашнє насильство. Воно охоплює фізичне, психологічне, сексуальне та економічне насильство між членами сім'ї або особами, які спільно проживають чи перебувають у близьких стосунках.

Домашнє насильство є серйозною соціальною проблемою, яка поширена незалежно від рівня освіти, матеріального становища чи соціального статусу сім'ї.

Особливу актуальність у сучасному суспільстві має проблема сексуального насильства. Сексуальне насильство є однією з найтяжчих форм порушення прав людини та проявом домінування, приниження й контролю над іншою особою. Воно включає будь-які дії сексуального характеру, що здійснюються без добровільної згоди людини, із застосуванням фізичної сили, психологічного тиску, шантажу, погроз або використанням безпорадного стану потерпілого[12].

Сексуальне насильство може проявлятися у формі зґвалтування, сексуальних домагань, примусу до інтимних стосунків, втягнення у проституцію, примусу до перегляду порнографічних матеріалів або інших дій сексуального характеру. Значна частина таких злочинів відбувається саме у сімейному середовищі, коли кривдником стає чоловік, партнер, родич або інша близька особа. У таких випадках жертви часто не звертаються по допомогу через страх осуду, психологічну залежність чи матеріальну вразливість.

Особливо вразливими до сексуального насильства є діти та підлітки. Через недостатній життєвий досвід, довірливість і залежність від дорослих дитина не завжди здатна усвідомити характер насильницьких дій або повідомити про них. Сексуальне насильство щодо дітей може проявлятися у формі розбещення, примусу до сексуальних дій, демонстрації порнографічних матеріалів, сексуальної експлуатації, втягнення у проституцію чи створення дитячої порнографії.

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає сексуальне насильство як будь-які сексуальні дії, спробу їх здійснення або інші дії сексуального характеру, вчинені проти волі людини. При цьому примус може бути не лише фізичним, а й психологічним. Для дітей характерним є використання авторитету дорослого, залякування, маніпуляцій або обману[3].

Наслідки сексуального насильства є надзвичайно тяжкими та можуть зберігатися протягом усього життя. Серед них — депресія, тривожні розлади, страх, порушення сну, суїцидальні думки, посттравматичний стресовий розлад, труднощі у формуванні міжособистісних стосунків, порушення самооцінки та

психосексуального розвитку. У дітей та підлітків сексуальне насильство часто викликає проблеми соціалізації, агресивність, замкнутість, недовіру до людей або, навпаки, гіперсексуалізовану поведінку.

Поряд із сексуальним насильством значного поширення набувають фізичне, психологічне та економічне насильство. Економічне насильство проявляється у навмисному позбавленні людини житла, їжі, коштів, необхідних речей або можливості навчатися і працювати. Щодо дітей воно може виражатися у відмові задовольняти базові потреби, фінансовому контролі, забороні навчання чи примушуванні до праці або жебрацтва.

Діти є найбільш уразливою категорією жертв насильства через свою фізичну, психологічну та соціальну незрілість. Навіть якщо насильство не спрямоване безпосередньо проти дитини, а відбувається між батьками, воно негативно впливає на психоемоційний стан дитини, формує відчуття страху, небезпеки та може призвести до серйозних психологічних травм[10].

Серед основних причин насильства виділяють соціально-економічну нестабільність, алкоголізм, наркоманію, психічні розлади, конфлікти у сім'ї, гендерну нерівність, недостатній рівень правової культури та моделі поведінки, засвоєні у дитинстві. Досить часто насильство має циклічний характер: особи, які у дитинстві зазнавали жорстокого поводження або були свідками насильства, у дорослому віці можуть самі ставати кривдниками або жертвами.

Для жертв домашнього та сексуального насильства характерними є почуття провини, страх, невпевненість у собі, психологічна залежність від кривдника, занижена самооцінка та небажання звертатися по допомогу. Такі психологічні особливості ускладнюють своєчасне виявлення випадків насильства та процес подолання його наслідків.

Отже, насильство є серйозною соціальною проблемою, що негативно впливає на фізичний, психологічний та соціальний розвиток особистості. Особливо небезпечними формами є домашнє та сексуальне насильство, наслідки яких можуть бути довготривалими та руйнівними для психічного здоров'я людини. У зв'язку з цим важливого значення набуває своєчасне виявлення випадків насильства, надання

кваліфікованої соціально-психологічної допомоги постраждалим та розробка ефективних механізмів захисту жертв насильства, насамперед дітей і жінок[14].

Насильство є складним соціально-психологічним явищем, яке має різні форми прояву та здійснює руйнівний вплив на фізичний, психічний і соціальний стан людини. Залежно від характеру дій кривдника виділяють фізичне, психологічне, сексуальне та економічне насильство. У більшості випадків ці форми взаємопов'язані та проявляються одночасно, посилюючи негативні наслідки для постраждалої особи.

Фізичне насильство є однією з найбільш очевидних форм жорстокого поводження. Воно включає умисне завдання тілесних ушкоджень, побої, штовхання, удари, обмеження свободи пересування, позбавлення їжі, сну або медичної допомоги. Наслідками фізичного насильства можуть бути травми різного ступеня тяжкості, хронічні захворювання, інвалідність або навіть смерть. Окрім фізичної шкоди, потерпілі часто переживають сильний психологічний стрес, страх та постійну тривожність.

Психологічне насильство проявляється через приниження, образи, погрози, шантаж, маніпуляції, ізоляцію від оточення, контроль над поведінкою людини або постійне емоційне пригнічення. Ця форма насильства часто залишається непомітною для інших, проте її наслідки можуть бути не менш тяжкими, ніж наслідки фізичного впливу[12].

Постійний психологічний тиск призводить до формування низької самооцінки, депресивних станів, емоційної нестабільності, втрати впевненості у собі та розвитку психосоматичних розладів. Особливу небезпеку становить сексуальне насильство, оскільки воно посягає не лише на фізичну недоторканність людини, а й на її гідність, психічну рівновагу та відчуття безпеки.

Сексуальне насильство включає будь-які дії сексуального характеру, вчинені без добровільної згоди особи. До таких дій належать зґвалтування, сексуальні домагання, примус до інтимних стосунків, сексуальна експлуатація, втягнення у проституцію, демонстрація порнографічних матеріалів та інші форми сексуального примусу.

Сексуальне насильство може здійснюватися із застосуванням фізичної сили, погроз, психологічного тиску або шляхом використання безпорадного стану людини. Часто жертви не чинять активного опору через страх, шок, психологічну залежність або фізичну неспроможність захистити себе. Особливо вразливими до сексуального насильства є діти, жінки, особи з інвалідністю та люди, які перебувають у матеріальній або емоційній залежності від кривдника.

Сексуальне насильство щодо дітей є однією з найнебезпечніших форм жорстокого поводження. Воно може включати сексуальні домагання, примус до статевих дій, розбещення, залучення дитини до створення порнографічних матеріалів або сексуальної експлуатації. Через вікову незрілість та залежність від дорослих дитина часто не здатна правильно оцінити ситуацію, усвідомити небезпеку чи повідомити про вчинене щодо неї насильство[12]. Наслідки сексуального насильства для дітей і підлітків можуть проявлятися у вигляді депресії, страхів, замкнутості, агресивної поведінки, порушень сну, труднощів у навчанні та соціалізації. У багатьох випадках травматичний досвід впливає на все подальше життя людини, спричиняючи проблеми у міжособистісних стосунках, формуванні довіри та психосексуальному розвитку.

Ще однією формою жорстокого поводження є економічне насильство, яке проявляється у контролі над фінансовими ресурсами людини, позбавленні її матеріальної незалежності, забороні працювати або навчатися, обмеженні доступу до житла, їжі чи інших необхідних засобів існування. У сімейних відносинах економічне насильство часто використовується як спосіб підпорядкування та контролю над жертвою[10].

Особливо небезпечним є поєднання кількох форм насильства одночасно. Наприклад, фізичне насильство нерідко супроводжується психологічним тиском і сексуальним примусом, що значно погіршує психоемоційний стан постраждалої особи. У таких випадках жертва часто втрачає здатність адекватно оцінювати ситуацію, відчуває безпорадність і страх перед зверненням по допомогу. Однією з характерних особливостей жертв насильства є стан постійного емоційного напруження. Люди, які тривалий час перебувають у ситуації насильства, часто

відчувають страх, тривогу, безпорадність, сором та почуття провини. Багато постраждалих схильні звинувачувати себе у вчинках кривдника, виправдовувати його поведінку або приховувати факти насильства від оточення. Такий психологічний стан значно ускладнює процес звернення по допомогу та подолання наслідків травматичного досвіду.

Для жертв домашнього насильства характерною є психологічна залежність від кривдника. Вона може формуватися через страх втратити матеріальну підтримку, житло, дітей або соціальні зв'язки. У багатьох випадках постраждалі перебувають у стані так званої «вивченої безпорадності», коли людина перестає вірити у можливість змінити ситуацію або захистити себе. Це призводить до пасивності, втрати мотивації та емоційного виснаження[18].

Сексуальне насильство завдає особливо глибокої психологічної травми, оскільки посягає на особисті межі людини, її тілесну недоторканність та інтимну сферу життя. Особи, які пережили сексуальне насильство, часто стикаються з посттравматичним стресовим розладом, депресією, панічними атаками, порушенням сну, суїцидальними думками та труднощами у побудові міжособистісних стосунків.

Вони можуть уникати фізичного контакту, втрачати довіру до людей або, навпаки, проявляти ризиковану поведінку як спосіб психологічного захисту. Особливо небезпечним є сексуальне насильство щодо дітей. Через вікову незрілість дитина не завжди здатна усвідомити характер насильницьких дій або правильно оцінити ситуацію. У багатьох випадках кривдниками стають близькі люди, яким дитина довіряє, що ще більше посилює психологічну травму. Діти можуть боятися повідомляти про насильство через страх покарання, сором або погрози з боку кривдника[14].

Наслідки сексуального насильства у дитячому віці можуть проявлятися у вигляді тривожності, агресивності, замкнутості, порушень поведінки, труднощів у навчанні, розладів харчування та сну. Деякі діти демонструють регресивну поведінку — повернення до більш ранніх форм розвитку, наприклад енурезу або страху залишатися наодинці. У підлітковому віці наслідками пережитого насильства

можуть бути схильність до самоушкодження, вживання психоактивних речовин, суїцидальна поведінка або проблеми у сфері сексуальних стосунків.

Важливим аспектом є те, що жертви сексуального насильства часто стикаються із суспільним осудом або недовірою. Це може спричиняти повторну психологічну травматизацію та формувати відчуття ізольованості й самотності. Саме тому надзвичайно важливими є підтримка близьких людей, професійна психологічна допомога та створення безпечного середовища для постраждалих[14].

Насильство негативно впливає не лише на окрему людину, а й на суспільство загалом. Особи, які зазнали жорстокого поводження, нерідко стикаються із труднощами соціальної адаптації, проблемами у професійній діяльності, міжособистісних стосунках та вихованні власних дітей. Діти, які зростають у середовищі насильства, часто переймають агресивні моделі поведінки або, навпаки, стають надмірно замкнутими та невпевненими.

Проблема сексуального насильства особливо загострилася в умовах воєнного стану та соціальної нестабільності. Військові дії, вимушене переселення, руйнування соціальних зв'язків і психологічний стрес створюють додаткові ризики для поширення насильства щодо жінок і дітей. У таких умовах важливого значення набуває діяльність соціальних служб, психологів, правоохоронних органів та громадських організацій, спрямована на своєчасне виявлення постраждалих і надання їм комплексної допомоги.

Таким чином, усі форми насильства мають тяжкі наслідки для фізичного та психічного здоров'я людини. Особливо небезпечним є сексуальне насильство, яке залишає глибокі психологічні травми та може впливати на подальший розвиток особистості протягом багатьох років.

Саме тому проблема насильства потребує комплексного підходу, спрямованого на профілактику, захист постраждалих та забезпечення ефективної соціально-психологічної підтримки жертв насильства. Для кращого розуміння особливостей різних форм насильства та їх впливу на постраждалих доцільно розглянути основні види насильства, їх характерні прояви та можливі наслідки для фізичного й психічного здоров'я людини[20].

Особливу увагу варто приділити впливу насильства на дітей, оскільки саме вони є найбільш уразливою категорією населення та найгостріше переживають наслідки жорстокого поводження, зокрема сексуального насильства. Основні види насильства та їх наслідки подано у таблиці 1.1.

Табл 1.1

Вид насильства	Основні прояви	Можливі наслідки для	Особливості впливу на
Фізичне насильство	Побої, удари, штовхання, обмеження свободи, нанесення фізичних ушкоджень, загрози, залякування їжі чи медичної допомоги	Травми, інвалідність, фізичні захворювання, страх, тривожність, посттравматичний стресовий розлад	Порушення фізичного розвитку, агресивність, страх перед дорослими, самотність
Психологічне насильство	Приниження, образи, погрози, шантаж, контроль, ізоляція від родичів, друзів, навчання	Депресія, низька самооцінка, емоційна нестабільність, тривожність, соматичні розлади	Формування невпевненості, емоційна нестабільність, труднощі в соціалізації
Сексуальне насильство	Зґвалтування, сексуальні домагання, примус до інтимних стосунків, сексуальна експлуатація, примус до проституції чи порнографії	Психологічні травми, страх, депресія, негативні думки, порушення сексуального розвитку	Страх, замкнутість, порушення поведінки, втрата довіри до людей, труднощі у формуванні особистості
Економічне насильство	Контроль фінансів, заборона працювати чи навчатися, позбавлення житла, одягу або коштів	Матеріальна залежність, соціальна ізоляція, втрата гідності, стрес, погіршення якості життя	Обмеження доступу до освіти, незадоволення базових потреб, примус до бродяжництва
Домашнє насильство	Систематичне фізичне, психологічне, сексуальне чи економічне насильство в сім'ї	Хронічний страх, емоційна залежність, втрата особистості, психічна дезадаптація	Деформація психіки, формування агресивної поведінки, емоційні травми
Гендерно зумовлене насильство	Насильство через стать, дискримінація, приниження жінок чи чоловіків	Порушення прав людини, психологічні травми, соціальна виключеність	Формування негативних гендерних стереотипів та моделей поведінки

Саме тому проблема насильства потребує комплексного та міждисциплінарного підходу, що поєднує зусилля соціальних працівників, психологів, педагогів, медичних працівників і правоохоронних органів. Ефективне подолання наслідків насильства можливе лише за умови своєчасного виявлення випадків жорстокого поводження, забезпечення доступу постраждалих до якісної психологічної, медичної та соціальної допомоги, а також створення безпечного середовища, у якому жертва може відновити відчуття захищеності та довіри до світу.

Важливим напрямом є також розвиток системи профілактики насильства, яка включає підвищення рівня правової культури населення, формування нетерпимого ставлення до будь-яких форм насильницької поведінки, впровадження освітніх програм із ненасильницької комунікації та раннє виявлення сімей, що перебувають у групі ризику. Лише поєднання профілактичних заходів і якісної соціально-психологічної підтримки дозволяє зменшити масштаби насильства та мінімізувати його руйнівні наслідки для особистості й суспільства загалом.

1.2. Протидія та запобігання насильству на державному та міжнародному рівнях

У різних країнах світу сформовано систему міжнародних і національних нормативно-правових актів, спрямованих на захист дітей і жінок від усіх форм насильства, включно з фізичним, психологічним, економічним та сексуальним. Вперше питання прав дитини було піднято у Женевській декларації 1924 року, яка заклала основу для подальшого міжнародного регулювання у сфері захисту дитинства та визначила необхідність забезпечення умов для повноцінного фізичного та психічного розвитку дитини, а також її права на допомогу, турботу і захист[8].

У 1948 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини, яка стала базовим документом у сфері прав людини. У ній вперше на міжнародному рівні закріплено принцип рівності та недискримінації, що також поширюється на дітей як особливу соціально вразливу групу. У подальшому, у 1959 році, була прийнята Декларація прав дитини, яка визначила десять основних

принципів захисту дитини та гарантувала її право на розвиток незалежно від соціального статусу, раси, релігії чи інших ознак.

Важливим етапом розвитку міжнародної системи захисту стало прийняття Конвенції ООН про права дитини (1989 р.), яка є обов'язковою для держав-учасниць і закріплює право дитини на захист від усіх форм насильства, включаючи сексуальне насильство та сексуальну експлуатацію. Саме цей документ вперше комплексно визначив обов'язок держави захищати дитину від жорстокого поводження в сім'ї, освітніх закладах та суспільстві[11].

Окрему увагу в сучасному правовому полі приділено проблемі сексуального насильства як однієї з найтяжчих форм порушення прав людини. Сексуальне насильство, зокрема щодо дітей і жінок, визнається грубим порушенням людської гідності та проявом гендерної нерівності. Воно охоплює не лише фізичні дії, але й психологічний примус, залякування, використання залежного становища або відсутності усвідомленої згоди, що особливо характерно для неповнолітніх осіб.

В Україні правова система у сфері протидії насильству формується на основі Конституції України, Сімейного кодексу, Кримінального кодексу, а також спеціальних законів, зокрема: «Про охорону дитинства», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». Ці нормативні акти визначають механізми захисту постраждалих, відповідальність кривдників та систему державної підтримки[15].

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» є ключовим у цій сфері. Він охоплює всі форми насильства — фізичне, психологічне, сексуальне та економічне — і передбачає систему превентивних заходів, захист постраждалих осіб, надання соціальних послуг, медичної та психологічної допомоги, а також механізми притягнення кривдників до відповідальності. Важливою складовою є також міжвідомча взаємодія суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері протидії насильству.

Важливим напрямом міжнародної політики у сфері протидії насильству є формування системи раннього виявлення та реагування на випадки жорстокого поводження. У багатьох країнах Європейського Союзу функціонують спеціалізовані

міждисциплінарні команди, до складу яких входять соціальні працівники, психологи, поліцейські та медичні фахівці. Їх завданням є оперативне реагування на повідомлення про насильство, оцінка ризиків для життя та здоров'я постраждалої особи, а також забезпечення негайного захисту, особливо у випадках сексуального насильства щодо дітей[12].

Особливу увагу міжнародна спільнота приділяє питанням сексуального насильства, оскільки воно має найтриваліші та найглибші психологічні наслідки. У документах Ради Європи та ООН наголошується, що сексуальне насильство є не лише кримінальним злочином, а й формою порушення базових прав людини, зокрема права на гідність, фізичну недоторканність та безпеку. У зв'язку з цим у багатьох країнах запроваджено спеціальні протоколи роботи з жертвами сексуального насильства, які передбачають конфіденційність, делікатне опитування, мінімізацію повторної травматизації та обов'язкову психологічну підтримку.

Окремим напрямом є розвиток системи захисту дітей у цифровому середовищі. З поширенням інтернет-технологій зросла кількість випадків онлайн-грумінгу, сексуальної експлуатації та розповсюдження дитячої порнографії. У відповідь на це міжнародні організації, зокрема ООН, Інтерпол та Європол, впроваджують програми кібербезпеки та механізми блокування незаконного контенту, а також координації дій між державами щодо розслідування таких злочинів[17].

У країнах Європейського Союзу активно функціонують національні гарячі лінії допомоги жертвам насильства, які забезпечують цілодобову психологічну та інформаційну підтримку. Аналогічні служби створені і в Україні, що дозволяє постраждалим оперативно отримати допомогу та бути перенаправленими до відповідних соціальних і медичних служб.

Важливим міжнародним стандартом у сфері захисту прав дітей є принцип «найкращих інтересів дитини», закріплений у Конвенції ООН про права дитини. Він передбачає, що у всіх рішеннях, які стосуються дитини, пріоритет надається її безпеці, розвитку та психологічному благополуччю. Цей принцип є основою для всіх програм протидії насильству, включаючи випадки сексуального насильства в сім'ї.

У сучасних умовах значну роль відіграє також превентивна освіта. У багатьох країнах у шкільні програми включено теми особистої безпеки, статевого виховання, формування навичок розпізнавання небезпечної поведінки та вміння звертатися по допомогу. Це дозволяє знизити рівень латентності сексуального насильства, оскільки діти отримують знання про свої права та способи захисту[5].

В Україні також поступово впроваджується модель міжвідомчої взаємодії у сфері протидії насильству, яка передбачає координацію дій поліції, соціальних служб, медичних закладів та освітніх установ. Важливим елементом є система кейс-менеджменту, коли кожен випадок насильства супроводжується індивідуальним планом допомоги постраждалій особі.

Таким чином, сучасна система протидії насильству, включно із сексуальним насильством, розвивається у напрямі комплексності, міжвідомчої співпраці та орієнтації на права людини. Її ефективність залежить не лише від законодавчої бази, а й від рівня суспільної обізнаності, доступності допомоги та своєчасного реагування на випадки жорстокого поводження.

Окремо варто відзначити підзаконні акти, які регулюють практичні механізми допомоги: створення мобільних бригад соціально-психологічної допомоги, притулків для постраждалих осіб, впровадження Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства, а також проведення оцінки ризиків повторного насильства. Ці інструменти дозволяють своєчасно реагувати на випадки насильства та забезпечувати комплексну підтримку постраждалих[4].

Значним кроком у розвитку міжнародної правової бази стала Стамбульська конвенція (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству), яку Україна ратифікувала у 2022 році. Вона є першим юридично обов'язковим міжнародним документом, що комплексно регулює питання запобігання насильству, захисту постраждалих і притягнення кривдників до відповідальності. Особливу увагу Конвенція приділяє сексуальному насильству, примусовим шлюбом, переслідуванню та іншим формам насильницької поведінки.

Стамбульська конвенція також наголошує на необхідності превентивних заходів, зокрема через освіту, інформаційні кампанії та підвищення обізнаності

суспільства щодо проблеми насильства. Важливою є і вимога забезпечення доступу постраждалих до медичної, психологічної, соціальної та правової допомоги.

Отже, сучасна система протидії насильству на міжнародному та національному рівнях є багаторівневою та охоплює як правові, так і соціальні механізми. Вона спрямована не лише на покарання кривдників, але й на попередження насильства, захист постраждалих та формування безпечного соціального середовища, у якому особливо важливе місце займає захист дітей і протидія сексуальному насильству як одній із найтяжчих форм порушення прав людини[12].

Для систематизації основних міжнародних та національних нормативно-правових актів, що регулюють питання запобігання та протидії насильству, доцільно узагальнити їх у табличній формі. Це дозволяє чітко простежити еволюцію правового захисту, основні напрями регулювання та значення кожного документа у сфері захисту прав людини, зокрема щодо запобігання фізичному, психологічному та сексуальному насильству.

Таблиця 1.2. Основні міжнародні та національні нормативно-правові акти у сфері протидії насильству

Табл 1.2

№	Назва документа	Рік прийняття	Основний зміст та значення
1	Женевська декларація прав людини	1924	Вперше закладено міжнародні принципи захисту людини, забезпечення умов для її розвитку та захисту від катувань
2	Загальна декларація прав людини (ООН)	1948	Визначено основні права людини, принцип рівності,борони дискримінації, основа захисту дітей і жінок
3	Декларація прав дитини	1959	Закріплено 10 принципів захисту дитини, зокрема включаючи право на безпеку, розвиток і турботу
4	Конвенція ООН про права дитини	1989	Міжнародний обов'язковий документ, який гарантує захист дітей від усіх форм насильства, включно із сексуальним
5	Стамбульська конвенція	2011	Комплексний міжнародний документ щодо запобігання насильству над жінками і домашнього насильства, включає сексуальне насильство

6	Конституція України	1996	Закріплює право на життя, гідність і захист від будь-форм насильства
7	Закон України «Про ону дитинства»	2001	Визначає державну політику захисту дітей та нтії їхніх прав
8	Закон України «Про бігання та протидію шньому насильству»	2017	Регламентує форми насильства (фізичне, ологічне, сексуальне, економічне), механізми захисту дповідальності
9	Кримінальний кодекс їни	чинн	Встановлює кримінальну відповідальність за шне та сексуальне насильство, експлуатацію та інші

Отже, проведений аналіз міжнародних та національних нормативно-правових актів свідчить, що система протидії насильству, включно із сексуальним насильством, має комплексний і багаторівневий характер. Вона охоплює як універсальні міжнародні документи, що закріплюють базові права людини та принципи захисту дитини, так і національне законодавство, яке регулює практичні механізми запобігання, реагування та надання допомоги постраждалим.

У 2015 році на саміті в Абу-Дабі уряди різних країн та міжнародні організації домовилися про необхідність створення та впровадження національних скоординованих систем реагування на сексуальну експлуатацію дітей в Інтернет[14]. Основою для такої діяльності стала Типова державна система реагування (ТДСР), розроблена Альянсом WePROTECT Global Alliance. Цей документ містить рекомендації для держав і організацій, які спрямовані на реалізацію взятих зобов'язань. Хоча основна увага ТДСР приділяється протидії онлайн-експлуатації дітей, її розробники підкреслюють, що ця проблема не може розглядатися ізольовано. Для ефективного запобігання та протидії сексуальному насильству й експлуатації дітей необхідне впровадження комплексної державної системи заходів, яка забезпечує цілісну відповідь на проблему.

Типова система виконує кілька ключових функцій. По-перше, вона дозволяє державам оцінити поточний стан національної системи захисту дітей і виявити наявні прогалини. По-друге, сприяє визначенню пріоритетних кроків для її вдосконалення. По-третє, підвищує рівень обізнаності та зміцнює міжнародну співпрацю у сфері захисту дітей. ТДСР ґрунтується на міжнародній правовій базі,

зокрема на Конвенції ООН про права дитини та Факультативному протоколі щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії. Також враховуються результати міжнародних конгресів із протидії сексуальній експлуатації дітей, що проходили у Стокгольмі (1996), Йокогамі (2001) та Ріо-де-Жанейро (2008) [13].

Важливо, що Типова система не є обов'язковою моделлю, а виступає як рекомендаційна рамка. Вона описує ключові елементи ефективного захисту дітей, наводить приклади успішних практик та пропонує ресурси для підтримки держав у вдосконаленні їхніх національних систем.

Однією з головних переваг ТДСР є можливість для країн самостійно визначати слабкі місця у власних системах захисту та планувати їх усунення. Крім того, вона сприяє досягненню Цілей сталого розвитку ООН, зокрема цілі 16.2 щодо припинення всіх форм насильства над дітьми, а також цілей 8.7 і 5.2. Отже, впровадження принципів Типової державної системи реагування дозволяє значно підвищити ефективність національних та міжнародних заходів у сфері захисту дітей від сексуальної експлуатації та насильства, а також забезпечує кращу координацію дій між державами та міжнародними організаціями.

Водночас ефективність реалізації цих норм значною мірою залежить не лише від наявності законодавчої бази, але й від рівня її практичного впровадження, міжвідомчої взаємодії, доступності соціальних і психологічних послуг, а також від своєчасного виявлення випадків насильства. Особливої уваги потребує протидія сексуальному насильству, оскільки воно має глибокі та довготривалі наслідки для психічного і фізичного здоров'я постраждалих, особливо дітей. Таким чином, сучасна система захисту прав людини у сфері запобігання насильству спрямована не лише на каральні заходи, а й на формування безпечного середовища, розвиток превентивних механізмів та підвищення суспільної обізнаності щодо проблеми насильства[15].

Існує низка міжурядових та міжнародних громадських організацій, які у співпраці з урядами та громадянським суспільством здійснюють дослідження, аналіз і моніторинг у сфері протидії насильству щодо дітей, а також розробляють практичні рекомендації для держав. Серед них важливе місце посідає ЮНІСЕФ та

його дослідницький підрозділ, що займається питаннями захисту дітей і вивченням ефективних механізмів реагування на насильство.

Значний внесок у цій сфері також робить організація ЕСРАТ, яка спеціалізується на протидії сексуальній експлуатації дітей та формуванні міжнародних стандартів захисту. Окремо слід відзначити Інститут сімейної захищеності в Інтернеті, який збирає та систематизує світові ресурси, пов'язані з безпекою дітей у цифровому середовищі та ризиками онлайн-насильства[13].

Важливу роль відіграє Спеціальний представник Генерального секретаря ООН із питань насильства щодо дітей, який публікує аналітичні дослідження, зокрема щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету на безпеку дітей. У цих матеріалах акцентується увага на необхідності мінімізації ризиків та посилення захисту дітей у цифровому просторі.

Окремим напрямом є діяльність міжнародного дослідницького проєкту Global Kids Online, який вивчає особливості використання дітьми цифрових технологій у різних країнах світу. Метою проєкту є глибше розуміння можливостей та ризиків, пов'язаних із перебуванням дітей в онлайн-середовищі, а також розробка рекомендацій для підвищення рівня їхньої безпеки.

Таким чином, діяльність зазначених організацій сприяє формуванню комплексного міжнародного підходу до захисту дітей від насильства, особливо в умовах цифровізації суспільства. Вони забезпечують науково обґрунтовану базу для політик держав і сприяють удосконаленню системи захисту прав дитини на глобальному рівні.

1.3. Сексуальне насильство як форма порушення прав людини

Сексуальне насильство є однією з найтяжчих і найбільш травматичних форм насильницької поведінки, що порушує базові права людини, зокрема право на гідність, особисту недоторканність, свободу та безпеку. У сучасній науковій літературі воно розглядається не лише як кримінальне правопорушення, але й як складне соціально-психологічне явище, що має довготривалі наслідки для фізичного та психічного здоров'я постраждалих[12].

Під сексуальним насильством розуміють будь-які дії сексуального характеру, вчинені без добровільної та усвідомленої згоди особи. Воно може проявлятися у формі зґвалтування, сексуального примусу, домагань, втягнення у сексуальну експлуатацію, примушування до участі у сексуальних діях, а також у формі використання залежного або вразливого стану жертви. Особливо вразливою категорією є діти, які не здатні повною мірою усвідомлювати характер таких дій і протистояти їм.

Важливою особливістю сексуального насильства є його латентний характер. Значна частина випадків не фіксується офіційною статистикою через страх жертв, сором, психологічну залежність від кривдника або недовіру до правоохоронної системи. Це особливо характерно для випадків насильства в сім'ї, де кривдник часто має емоційну або економічну владу над потерпілим[20].

Сексуальне насильство має виражені гендерні особливості. У більшості випадків жертвами стають жінки та дівчата, однак воно також може стосуватися чоловіків і хлопців. У контексті сімейних відносин сексуальне насильство часто поєднується з іншими його формами — фізичним, психологічним та економічним, що посилює загальний рівень травматизації особи.

Особливо небезпечним є сексуальне насильство щодо дітей, оскільки воно порушує нормальний процес психічного, емоційного та соціального розвитку. Наслідки можуть проявлятися як у короткостроковій перспективі (страхи, тривожність, порушення сну, регресивна поведінка), так і в довгостроковій (депресивні розлади, посттравматичний стресовий розлад, труднощі у формуванні міжособистісних та інтимних стосунків у дорослому житті).

Проблема сексуального насильства безпосередньо пов'язана з правами людини, хоча на перший погляд це може бути не очевидним. Насправді зґвалтування та інші сексуальні злочини є грубим порушенням фізичної та психічної недоторканності, а також сексуальної автономії постраждалої особи. Сексуальне насильство порушує низку основоположних прав людини, зокрема право на тілесну недоторканість, право на життя, фізичне та психічне здоров'я, особисту безпеку, свободу, рівність у

сімейних відносинах і перед законом, а також право на захист від дискримінації за ознакою статі чи гендерної ідентичності.

Практика Європейського суду з прав людини, зокрема справа «Є.Б. проти Румунії», підтверджує, що сексуальне насильство може становити порушення статті 3 Європейської конвенції з прав людини (заборона катувань і нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження) та статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя). Водночас невиконання державою позитивного обов'язку щодо захисту осіб від сексуального насильства, належного розслідування таких випадків і притягнення винних до відповідальності також є порушенням міжнародних зобов'язань[16].

У межах захисту прав людини держави зобов'язані ухвалювати ефективне законодавство щодо сексуального насильства, забезпечувати належне та всебічне розслідування відповідних злочинів, а також здійснювати справедливе кримінальне переслідування винних осіб. Недотримання цих вимог свідчить про порушення прав людини на державному рівні. При цьому правові норми щодо зґвалтування мають відповідати міжнародним стандартам, а їх визначення повинно ґрунтуватися на принципі відсутності згоди.

Міжнародні організації, зокрема Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, наголошують, що зґвалтування не повинно трактуватися як злочин проти моралі чи честі, а має розглядатися як посягання на тілесну недоторканість і сексуальну автономію особи. Важливим є саме факт відсутності добровільної згоди, а не наявність фізичного насильства чи опору.

У Стамбульській конвенції Ради Європи (2011 р.) також закріплено, що згода повинна бути результатом вільного волевиявлення особи з урахуванням усіх обставин. Незважаючи на це, законодавство багатьох країн досі не повністю відповідає цим вимогам, оскільки базується на доведенні насильства або погроз, а не на аналізі добровільності згоди[19].

Сексуалізація дітей та нав'язування їм сексуалізованого контенту можуть розглядатися як форма психологічного насильства, оскільки дитина не є рівноправним учасником взаємодії з дорослим і не здатна надати свідому,

добровільну та усвідомлену згоду на сприйняття або участь у сексуалізованій комунікації чи інформаційному впливі сексуального характеру.

У психологічному розумінні насильство охоплює не лише фізичний вплив, а й порушення психічних меж особистості, її емоційної рівноваги та внутрішнього відчуття безпеки. Особливо це стосується дітей, з урахуванням їх вікової та психоемоційної незрілості[18].

Вразливість дитини визначається віковими особливостями, незрілістю нервової системи, недостатнім розвитком критичного мислення, обмеженою здатністю усвідомлювати наслідки власних дій, а також залежністю від дорослих осіб. Асиметрія у взаєминах між дорослим і дитиною виключає можливість трактування такої взаємодії як добровільної, оскільки дорослий має суттєву перевагу у знаннях, життєвому досвіді, соціальному статусі, фізичній силі та можливостях контролю ситуації. За таких умов відсутність заперечення з боку дитини не може розглядатися як згода, а радше є наслідком страху, розгубленості, психологічного тиску або реакції «завмирання» [22].

З огляду на вікові особливості психічного розвитку, дитина не має достатньої психологічної готовності до сприйняття сексуалізованої інформації. Відтак інформаційна сексуалізація може кваліфікуватися як психологічне насильство, оскільки вона порушує психічні межі, не відповідає віковим нормам розвитку та підриває базове відчуття безпеки. Згідно зі звітом британської урядової організації «Центр експертизи із сексуального насильства над дітьми» (березень 2023 року), травматична сексуалізація, тобто передчасний або невідповідний віку розвиток сексуальних уявлень, почуттів і поведінкових установок, є наслідком сексуального насильства[20].

Вона може впливати на емоційні переживання, поведінку та сексуальний розвиток особи, а також негативно позначатися на психічному та фізичному здоров'ї у подальшому житті. Передчасний сексуалізований вплив може призводити до довготривалих психологічних наслідків, таких як формування сорому щодо власного тіла, підвищена тривожність, страх, викривлене сприйняття інтимності,

порушення особистісних меж, спотворене розуміння любові та довіри, а також схильність до залежних форм поведінки.

Додатково може формуватися звикання до порушення кордонів, що надалі сприймається як нормалізована модель взаємодії. Таким чином, інформаційна сексуалізація дитини є різновидом психологічного насильства, оскільки становить цілеспрямований психотравмувальний вплив на незрілу психіку, здатний порушувати нормальний психосексуальний розвиток і формувати викривлені уявлення про інтимність та міжособистісні межі[19].

Враховуючи викладене, доцільним є використання результатів судово-психологічної експертизи для встановлення наявності психотравмувальних наслідків сексуалізованого впливу, а також висновків психологів як доказової бази для підтвердження факту психологічного насильства.

Такі матеріали можуть бути використані стороною обвинувачення для доведення насильницького характеру кримінального правопорушення та обґрунтування клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без визначення розміру застави відповідно до ч. 4 ст. 183 КПК України[14].

Дослідження показують, що у значній кількості випадків потерпілі не чинять опору через психологічний стан, зокрема реакцію «завмирання», або через наявність влади чи контролю з боку кривдника. Це ускладнює доведення злочину в рамках застарілих правових підходів і знижує ефективність правосуддя. Таким чином, сучасні міжнародні підходи акцентують необхідність реформування законодавства щодо сексуального насильства з метою закріплення принципу згоди як ключового критерію. Це є важливою умовою забезпечення доступу потерпілих до правосуддя та ефективного захисту їхніх прав.

Окрему увагу слід приділити факторам ризику, що сприяють виникненню сексуального насильства в сім'ї та суспільстві. До них належать соціальна ізоляція жертви, економічна залежність, низький рівень правової культури, стереотипи щодо ролей у сім'ї, а також зловживання алкоголем або психоактивними речовинами з

боку кривдника. Важливу роль відіграє і замовчування проблеми, що призводить до її латентності та ускладнює своєчасне втручання.

Однією з найбільш прихованих та суспільно небезпечних форм домашнього насильства є сексуальне насильство. На відміну від жорстокого поводження, насильство розглядається як свідоме та цілеспрямоване застосування фізичної, психологічної чи іншої форми примусу однією особою або групою осіб щодо іншої особи з метою встановлення контролю, домінування та підкорення. Особливо небезпечним є сексуальне насильство, оскільки воно посягає на статеву свободу, недоторканість, психічне та фізичне здоров'я людини[11].

Дорослим, які вчинюють сексуальне насильство щодо дитини, подобаються діти, і вони перебувають в стані статевого збудження через думки про сексуальні стосунки з дитиною. Насильники повідомляли, що сексуальні фантазії за участю дітей з'явилися ще до того, як вони скоювали насильство.

Як відомо сексуальне насильство щодо дитини не є імпульсивним та випадковим явищем. Американський дослідник Джеймс Солтер зазначив, що, яка б не була мотивація сексуального насильства, велика частина злочинців мають дуже передбачуваний набір думок, почуттів і поведінки, який він називає «девіантний цикл», для того, щоб ретельно розпланувати і вчинити сексуальне насильство щодо дитини. Мова йде про нав'язливе, циклічне явище, про послідовність ланцюгових подій, які відбувалися задовго до першого епізоду насильства, зображені на рисунку 1.3.[3]

Рис.1.3 Девіантний цикл

Відповідно до законодавства України, сексуальне насильство визначається як форма домашнього насильства, що включає будь-які дії сексуального характеру, вчинені без добровільної згоди повнолітньої особи або щодо дитини незалежно від її згоди. До таких дій належать примушування до статевого акту, сексуальні домагання, примус до участі у діях сексуального характеру з третіми особами, а також інші посягання на статеву свободу та статеву недоторканість особи.

Сексуальне насильство може проявлятися у різних формах. До основних його проявів належать:

- примушування до статевих контактів;
- сексуальні дії без добровільної згоди;
- примусові пестощі;
- демонстрація порнографічних матеріалів;
- примушування до перегляду актів сексуального характеру;
- сексуальна експлуатація;
- використання психологічного або економічного тиску з метою примусу до інтимних стосунків[12].

Особливо вразливою категорією до сексуального насильства є діти. За визначенням Всесвітньої організація охорони здоров'я, насильство над дітьми включає фізичне, психологічне, сексуальне насильство, нехтування потребами дитини та відсутність належного піклування з боку батьків або осіб, які здійснюють догляд за дитиною. Будь-які дії сексуального характеру щодо дитини є насильством незалежно від її згоди, оскільки дитина не може повною мірою усвідомлювати характер таких дій та їх наслідки.

Серед основних проявів сексуального насильства щодо дітей виділяють:

- схиляння дитини до статевих контактів;
- демонстрацію дитині порнографічних матеріалів;
- примушування до оголення;
- торкання інтимних частин тіла;
- використання дитини для створення фото - та відеоматеріалів сексуального характеру;
- сексуальні домагання через мережу Інтернет;
- примушування дитини зберігати факт насильства в таємниці[10].

Сексуальне насильство над дитиною має тяжкі психологічні, соціальні та фізичні наслідки. Воно може спричиняти розвиток посттравматичних стресових розладів, депресивних станів, тривожності, страхів, порушень поведінки, труднощів у міжособистісному спілкуванні та формуванні довірливих стосунків. У деяких випадках наслідком пережитого насильства стають суїцидальні думки, самоушкоджувальна поведінка, алкоголізація або наркотична залежність.

Наукові дослідження свідчать, що сексуальне насильство щодо дітей рідко має випадковий характер. Американський дослідник Джеймс Солтер описав механізм так званого «девіантного циклу», який пояснює послідовність дій особи, схильної до сексуального насильства над дитиною[4]. Даний цикл включає формування девіантних фантазій, пошук доступу до потенційної жертви, вибір дитини, встановлення довірливих стосунків, психологічну підготовку та маніпуляцію, безпосереднє вчинення насильства та подальше збереження таємниці шляхом погроз, шантажу або емоційного впливу.

Особливу небезпеку становить те, що у більшості випадків кривдники є знайомими дитини або членами її сім'ї. За результатами досліджень, значна частина випадків сексуального насильства здійснюється батьками, вітчимами, родичами або близькими знайомими сім'ї. Саме тому сексуальне насильство в сім'ї часто має латентний характер і тривалий час залишається прихованим[5].

Важливо зазначити, що сексуальне насильство може відбуватися і в подружніх стосунках. Помилковим є уявлення про те, що між чоловіком і дружиною не може існувати сексуального примусу. Вчинення будь-яких сексуальних дій без добровільної згоди одного з партнерів є проявом сексуального насильства незалежно від характеру сімейних або подружніх взаємин.

Соціально-психологічна допомога жертвам сексуального насильства повинна бути комплексною та включати:

- кризове психологічне консультування;
- психотерапевтичну підтримку;
- соціальний супровід;
- правову допомогу;
- медичну реабілітацію;
- роботу з членами сім'ї;
- забезпечення безпечного середовища для постраждалої особи[7].

Особлива роль у системі протидії сексуальному насильству належить закладам освіти, практичним психологам, соціальним педагогам та іншим фахівцям соціально-психологічної служби. Основними завданнями спеціалістів є своєчасне виявлення ознак насильства, надання психологічної підтримки постраждалим дітям, здійснення профілактичної роботи та формування в учнів навичок безпечної поведінки.

Таким чином, сексуальне домашнє насильство є складною соціально-психологічною проблемою, яка потребує комплексного міжвідомчого підходу, удосконалення системи профілактики та підвищення рівня обізнаності суспільства щодо захисту прав і безпеки дітей та дорослих[20].

Сучасні наукові підходи підкреслюють необхідність розглядати сексуальне насильство не лише як індивідуальний злочин, але і як соціальну проблему, що потребує комплексного реагування. Ефективна протидія включає правові механізми, систему соціальних послуг, психологічну реабілітацію постраждалих, а також превентивну роботу, спрямовану на формування культури ненасильницької поведінки та поваги до особистих кордонів.

Особливо важливим є впровадження освітніх програм, спрямованих на інформування дітей та підлітків про власні права, способи розпізнавання небезпечних ситуацій та алгоритми звернення по допомогу. Такі заходи сприяють зниженню рівня віктимізації та підвищенню загального рівня безпеки.

Таким чином, сексуальне насильство є складним багатовимірним явищем, яке поєднує правові, соціальні та психологічні аспекти. Його подолання можливе лише за умови комплексного підходу, що включає ефективне законодавство, міжвідомчу взаємодію, своєчасну допомогу постраждалим та системну профілактичну роботу в суспільстві. Важливим аспектом у вивченні сексуального насильства є аналіз його психологічних наслідків для постраждалих осіб[14].

Дослідження свідчать, що пережите сексуальне насильство часто призводить до формування посттравматичного стресового розладу, глибоких депресивних станів, підвищеної тривожності, відчуття провини та сорому. У багатьох випадках спостерігаються порушення самооцінки, соціальна ізоляція, труднощі у встановленні довірливих стосунків, а також ризик повторної віктимізації у майбутньому. Окрему увагу слід приділити особливостям реакцій дітей, які стали жертвами сексуального насильства.

У дитячому віці травматичний досвід може проявлятися не лише психологічними симптомами, але й поведінковими змінами, такими як агресивність, замкнутість, регресивна поведінка, труднощі у навчанні та порушення соціальної адаптації. У підлітковому віці можливі ризиковані форми поведінки, втечі з дому, самоушкодження або девіантні прояви[18].

Суттєвою проблемою залишається недостатній рівень виявлення випадків сексуального насильства, особливо в умовах сім'ї. Через страх, залежність від

кривдника, емоційний зв'язок або відсутність довіри до соціальних інституцій постраждалі часто не звертаються по допомогу. Це призводить до того, що значна частина випадків залишається прихованою, а допомога надається із запізненням або не надається взагалі.

У зв'язку з цим важливу роль відіграє система міжвідомчої взаємодії, яка включає співпрацю соціальних служб, поліції, закладів охорони здоров'я та освітніх установ. Ефективна координація дозволяє не лише оперативно реагувати на випадки насильства, але й забезпечувати комплексний супровід постраждалої особи, включаючи медичну допомогу, психологічну реабілітацію та соціальну підтримку[12].

Окремим напрямом є профілактика сексуального насильства, яка передбачає формування у суспільстві нетерпимого ставлення до будь-яких форм сексуальної експлуатації та насильства. Важливу роль відіграє підвищення обізнаності населення щодо поняття згоди, особистих кордонів та відповідальності за насильницькі дії.

Превентивна робота в освітньому середовищі є одним із найефективніших інструментів зниження рівня таких правопорушень. Таким чином, сексуальне насильство слід розглядати як багаторівневу проблему, що охоплює індивідуальний, сімейний та суспільний рівні. Його подолання потребує не лише правового регулювання, але й розвитку системи раннього виявлення, психологічної допомоги та довгострокової соціальної підтримки постраждалих осіб. У контексті сучасних соціальних умов особливої уваги потребує питання сексуального насильства в умовах кризових ситуацій, зокрема під час воєнних конфліктів, вимушеної міграції та соціальної нестабільності. У таких умовах ризики сексуальної експлуатації та насильства суттєво зростають через руйнування соціальних зв'язків, зниження рівня захисту населення та обмежений доступ до правових і соціальних інституцій[9].

Міжнародна практика засвідчує, що сексуальне насильство часто використовується як інструмент контролю та домінування, особливо у зонах збройних конфліктів. Воно розглядається як серйозне порушення міжнародного гуманітарного права та може кваліфікуватися як воєнний злочин або злочин проти

людяності. Це підкреслює необхідність особливо жорсткого правового реагування та міжнародного моніторингу таких випадків.

Важливо також враховувати соціокультурні фактори, які впливають на рівень поширення та латентності сексуального насильства. У багатьох суспільствах досі зберігаються стереотипи, що призводять до стигматизації жертв, звинувачення постраждалих та замовчування проблеми. Такі установки значно ускладнюють процес звернення за допомогою та знижують ефективність системи захисту[7].

У наукових дослідженнях підкреслюється, що ефективна протидія сексуальному насильству можлива лише за умови формування комплексної системи підтримки постраждалих, яка включає кризове втручання, довготривалу психологічну терапію, соціальну адаптацію та правовий супровід. Особливо важливим є забезпечення принципу конфіденційності та недопущення повторної травматизації під час взаємодії з державними структурами. Окремим напрямом є розвиток програм реабілітації для осіб, які пережили сексуальне насильство в дитинстві. Такі програми спрямовані на відновлення емоційної стабільності, формування здорових міжособистісних стосунків та подолання наслідків психологічної травми, що може впливати на все подальше життя людини.

Таким чином, сексуальне насильство є складним соціальним явищем, яке потребує не лише каральних, але й превентивних та реабілітаційних заходів. Його ефективне подолання можливе лише за умови поєднання зусиль держави, міжнародних організацій та громадянського суспільства, а також формування культури нульової толерантності до будь-яких проявів насильницької поведінки.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА В КРИЗОВИХ УМОВАХ НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї

2.1 Стан та проблеми сім'ї в кризових умовах

В умовах воєнної агресії проти України сімейні системи зазнали значних трансформацій. Порушення звичного способу життя, вимушене переміщення, економічна нестабільність та тривалий психоемоційний стрес стали чинниками, що суттєво вплинули на функціонування родин. У таких умовах зростає ризик різних форм насильства, зокрема сексуального, яке часто залишається латентним та не завжди розпізнається як порушення прав людини.

Сексуальне насильство в сім'ї є однією з найскладніших і водночас найтравматичніших форм насильницької поведінки. Воно характеризується високим рівнем прихованості, оскільки відбувається у межах довірливих або залежних стосунків, що ускладнює виявлення та своєчасне реагування. Найчастіше жертвами стають діти та жінки, які перебувають у психологічній, економічній або соціальній залежності від кривдника[18].

Сім'я є первинним соціальним інститутом, у якому формуються базові уявлення про безпеку, довіру та міжособистісні відносини. Проте в умовах кризи ці функції можуть бути суттєво порушені. Дестабілізація сімейної системи, емоційне вигорання, зниження рівня самоконтролю та накопичення стресу створюють сприятливі умови для виникнення агресивних і насильницьких форм поведінки, у тому числі сексуального характеру.

У науковій літературі виділяють соціологічний та психологічний підходи до пояснення причин насильства. Соціологічний підхід акцентує увагу на впливі соціальних норм, культурних стереотипів, економічної нестабільності та кризових явищ у суспільстві. У таких умовах насильство може розглядатися як хибно засвоєний спосіб контролю та домінування в сімейних відносинах.

Психологічний підхід пояснює виникнення сексуального насильства через індивідуальні особливості особи кривдника, зокрема низький рівень емоційної саморегуляції, наявність психічних розладів, травматичний досвід у дитинстві, а також викривлені уявлення про владу, контроль і статеві ролі. Сукупність цих факторів може призводити до формування деструктивної поведінки у сімейних стосунках [7]

Кризовий стан сім'ї у цьому контексті можна розглядати як сукупність соціальних і психологічних порушень, що виникають під впливом стресових подій і призводять до втрати стабільності сімейної системи. У таких умовах знижується рівень довіри між членами родини, зростає емоційна напруга, посилюється конфліктність, що підвищує ризик сексуального насильства.

Особливо вразливими є діти, які через вікову незрілість, залежність від дорослих та відсутність досвіду не завжди можуть усвідомити факт насильства або повідомити про нього. Це сприяє латентності проблеми та її тривалому прихованому існуванню в сім'ї. Також значний ризик становлять сім'ї, у яких наявні залежності, психічні розлади, хронічні конфлікти або економічні труднощі.

До основних чинників, що сприяють виникненню сексуального насильства в сім'ї, належать: емоційна нестабільність членів родини, соціальна ізоляція, відсутність належного контролю з боку соціальних інституцій, гендерна нерівність, а також низький рівень правової обізнаності населення щодо механізмів захисту.

Таким чином, сексуальне насильство в сім'ї є складним соціально-психологічним явищем, що виникає на тлі кризових процесів у суспільстві та родині. Воно має глибокі наслідки для психічного та емоційного стану жертв, особливо дітей, і потребує своєчасного виявлення, професійного втручання та комплексної соціально-психологічної підтримки[10].

Соціально-психологічна робота з особами, які постраждали від сексуального насильства в сім'ї, є комплексом заходів, спрямованих на виявлення, підтримку, захист і відновлення психологічного стану жертви. В умовах кризи (війна, вимушене переселення, економічна нестабільність) ця робота ускладнюється через обмежений доступ до соціальних служб, підвищений рівень стресу та зростання

латентності випадків насильства. Основною метою соціально-психологічного втручання є стабілізація емоційного стану постраждалої особи, зниження рівня посттравматичного стресу, відновлення почуття безпеки та формування ресурсів для подальшого життя. Особлива увага приділяється роботі з дітьми, оскільки саме вони є найбільш уразливою категорією та потребують довготривалої психологічної реабілітації. У процесі допомоги важливими є такі етапи: первинне виявлення випадку, кризове консультування, забезпечення безпеки, довготривала психологічна підтримка та соціальна адаптація. При цьому застосовуються методи індивідуальної та групової терапії, арт-терапії, кризового консультування, а також міжвідомча взаємодія соціальних працівників, психологів, медиків і правоохоронних органів.

Окреме значення має формування довірливого контакту з жертвою, оскільки особи, які пережили сексуальне насильство, часто демонструють страх, сором, недовіру до дорослих або фахівців. Тому соціальний працівник повинен забезпечити безоціночне ставлення, конфіденційність і стабільну емоційну підтримку[17].

Табл 2.1

Етапи соціально-психологічної роботи з жертвами сексуального насильства

Етап	Зміст роботи	Основні завдання
Первинне виявлення	Виявлення ознак насильства, ідентифікація випадку	ідентифікація жертви, оцінка ризиків
Кризове консультування	Негайна психологічна допомога	стабілізація емоційного стану, зниження страху
Забезпечення безпеки	Соціальний та правовий захист	запобігання повторному насильству
Реабілітація	Психологічна підтримка, соціальна адаптація	подолання травми, робота з наслідками СР
Соціальна адаптація	Повернення до нормального життя	відновлення соціальних зв'язків, інтеграція

Для систематизації основних етапів соціально-психологічної роботи з жертвами сексуального насильства в сім'ї доцільно подати їх у структурованому вигляді. Це дозволяє чітко визначити послідовність дій фахівця та основні завдання на кожному етапі допомоги. Таким чином, соціально-психологічна робота з жертвами сексуального насильства в сім'ї в кризових умовах є багаторівневим процесом, що поєднує кризове втручання, психологічну підтримку та довготривалу реабілітацію. Її ефективність залежить від своєчасності реагування, міжвідомчої взаємодії та професійної підготовки фахівців, а також від створення безпечного середовища для відновлення постраждалих осіб.

Сім'ї, що перебувають на межі виживання та не мають можливості забезпечити базові життєві потреби, характеризуються глибокими економічними труднощами. Для них типовими є недостатній рівень доходів або повна їх нестабільність, відсутність належних житлових умов, а також обмежений доступ до базових соціальних послуг — харчування, медичної допомоги, освіти та соціального забезпечення[9]. Окрему групу становлять сім'ї, у яких члени родини мають серйозні проблеми зі здоров'ям, що істотно впливають на їхню життєдіяльність. Йдеться про випадки хронічних захворювань, інвалідності або інших фізичних чи психічних порушень, які ускладнюють виконання сімейних функцій і знижують здатність повноцінно забезпечувати потреби родини.

Ще одну категорію становлять сім'ї зі слабкими емоційними зв'язками між членами, зокрема подружжям, які відчують низький рівень задоволеності сімейними відносинами. У таких сім'ях спостерігаються порушення комунікації, емоційна дистанція, часті конфлікти та відсутність взаємної підтримки, що призводить до загального зниження якості сімейного життя.

Кризові стани у сім'ї суттєво впливають на розвиток дитини та можуть призводити до його порушень. У таких умовах батьки нерідко ігнорують потреби дитини, зосереджуючись на власних проблемах, або ж демонструють крайні форми виховання — від емоційного нехтування до надмірного контролю. Це обмежує розвиток самостійності дитини, її самовираження та формування здорової особистості. У деяких випадках застосовуються покарання, включно з фізичним

наси́льством. Таким чином, гострі кризові стани створюють передумови для конфліктів, жорстокого поводження та різних форм насильства в сім'ї [7].

Отже, сім'я є ключовим середовищем формування особистості дитини, оскільки саме в ній закладаються основи соціальної поведінки, цінностей і норм взаємодії. Вона виступає первинним осередком соціалізації, де дитина отримує базовий досвід взаємодії із суспільством та формує власну систему потреб і уявлень. У випадках, коли потреби дитини не задовольняються, а сімейне середовище є емоційно напруженим або деструктивним, зростає ризик виникнення різних форм домашнього насильства. Найбільш уразливими в таких ситуаціях залишаються жінки та діти [8].

2.2. Соціально-психологічна робота з попередження насильства в сім'ї та сексуального насильства

Соціально-психологічна робота з попередження насильства в сім'ї є одним із ключових напрямів соціального захисту населення, що спрямований на формування безпечного сімейного середовища, зниження рівня конфліктності та запобігання різним формам насильницької поведінки. Вона охоплює систему профілактичних, корекційних та реабілітаційних заходів, які реалізуються на рівні державних і недержавних інституцій.

У сучасних умовах особливого значення набуває проблема сексуального насильства в сім'ї, яке часто має прихований характер і не завжди фіксується офіційно. Це пов'язано з психологічним тиском на постраждалих, страхом осуду, матеріальною залежністю від кривдника, а також відсутністю довіри до соціальних інституцій. Саме тому така форма насильства потребує підвищеної уваги з боку фахівців соціальної сфери [15].

Сексуальне насильство в сім'ї є грубим порушенням прав людини та проявом влади й контролю над іншою особою. Воно може мати як фізичні, так і нефізичні форми, зокрема психологічний примус, шантаж, погрози або використання залежного становища. У сімейному середовищі воно часто поєднується з іншими

видами насильства, що ускладнює його виявлення та подолання. Ефективна профілактика насильства в сім'ї, включно із сексуальним, базується на принципах міждисциплінарного підходу. Це означає залучення психологів, соціальних працівників, педагогів, медичних працівників і правоохоронців до спільної діяльності щодо виявлення, реагування та попередження випадків насильства.

Соціально-психологічна робота у цьому напрямі передбачає як первинну, так і вторинну профілактику. Первинна профілактика спрямована на запобігання виникненню насильства шляхом формування культури ненасильницької поведінки, рівноправних відносин у сім'ї та поваги до особистих меж. Вторинна профілактика передбачає раннє виявлення ризиків та роботу з сім'ями, де вже існують конфлікти або випадки насильства.

Окрему увагу у роботі з сексуальним насильством приділяють питанням психологічної травматизації постраждалих. Наслідками можуть бути посттравматичний стресовий розлад, тривожність, депресивні стани, зниження самооцінки та порушення соціальних зв'язків. Тому соціально-психологічна допомога має бути тривалою, системною та конфіденційною.

Важливим елементом профілактики є також просвітницька діяльність у закладах освіти, яка спрямована на формування культури взаємоповаги, розуміння поняття згоди, рівності у відносинах та недопущення будь-яких форм примусу. Таким чином, соціально-психологічна робота з попередження насильства в сім'ї та сексуального насильства є комплексною системою заходів, що поєднує профілактику, раннє виявлення, кризове втручання та довготривалу підтримку постраждалих. Її ефективність безпосередньо впливає на рівень безпеки в суспільстві та якість сімейних відносин[6].

Для систематизації основних напрямів соціально-психологічної роботи з попередження насильства в сім'ї та сексуального насильства доцільно узагальнити їх у вигляді таблиці, що дозволяє чітко структурувати профілактичні заходи та визначити їх зміст і спрямованість.

Табл. 2.3

Основні напрями соціально-психологічної роботи з попередження насильства в сім'ї та сексуального насильства

Напрямок роботи	Зміст діяльності	Очікуваний результат
Інформаційно-освітницький	Проведення лекцій, тренінгів, семінарів щодо прав людини, згоди, недопущення насильства	Підвищення обізнаності населення, формування терпимості до насильства
Профілактичний	Виявлення сімей групи ризику, моніторинг ситуації в сім'ях	Зниження рівня ризику виникнення насильства
Психологічний	Консультування, кризове втручання, терапевтична підтримка постраждалих	Зменшення психологічної травматизації, відновлення психічного стану
Соціальна підтримка	Надання соціальних послуг, надання допомоги у зверненні до кризових центрів, надання психологічної підтримки	Забезпечення безпеки та задоволення потреб постраждалих
Правовий захист	Інформування про права, надання юридичної допомоги, надання допомоги у зверненні до правоохоронних органів та суду	Захист прав та інтересів постраждалих осіб
Корекційна робота з агресивними особистостями	Програми зміни поведінки, психологічна корекція агресії	Зниження ризику повторного насильства
Міжвідомча взаємодія	Співпраця соціальних служб, правоохоронних органів, медицини та освіти	Комплексне реагування на випадки насильства

Важливим аспектом соціально-психологічної роботи є також формування культури безпечної поведінки у сімейних стосунках. Це передбачає розвиток у населення розуміння меж особистого простору, принципу добровільної згоди, взаємної поваги та відповідальності у міжособистісній взаємодії. Особливо це стосується підлітків та молоді, оскільки саме в цей період формуються базові моделі майбутніх сімейних відносин.

Окремого значення набуває робота з подолання міфів і стереотипів щодо сексуального насильства. У суспільстві часто існують хибні уявлення про «провокуючу поведінку жертви», «сімейні конфлікти як приватну справу» або «замовчування заради збереження сім'ї». Такі установки ускладнюють виявлення випадків насильства та знижують рівень звернень по допомогу[7].

Соціальні працівники та психологи у своїй діяльності також приділяють увагу розвитку навичок кризового реагування у постраждалих. Це включає формування здатності розпізнавати небезпечні ситуації, приймати рішення щодо власної безпеки, звертатися за допомогою до спеціалізованих служб, а також відновлювати психологічну рівновагу після пережитої травми. Ефективність профілактики значною мірою залежить від рівня доступності соціальних послуг.

У кризових умовах важливо забезпечити безперервну роботу гарячих ліній, кризових центрів, мобільних бригад соціально-психологічної допомоги, а також створення безпечних просторів для тимчасового перебування постраждалих осіб. Крім того, важливим напрямом є робота з сім'ями, у яких вже були зафіксовані випадки насильства. У таких випадках застосовуються індивідуальні плани соціального супроводу, які включають психологічну діагностику, регулярні консультації, контроль ризиків повторного насильства та залучення інших спеціалістів[9].

Слід підкреслити, що запобігання сексуальному насильству в сім'ї є довготривалим процесом, який потребує не лише реагування на наслідки, але й системної профілактики на рівні суспільства. Важливу роль у цьому відіграє освіта, правова культура та формування нульової толерантності до будь-яких проявів насильства.

Таким чином, соціально-психологічна робота у сфері попередження насильства в сім'ї та сексуального насильства є багаторівневою системою заходів, яка поєднує індивідуальний, сімейний та суспільний рівні впливу, спрямовані на захист прав людини та формування безпечного середовища життєдіяльності.

Для більш детального розуміння особливостей сексуального насильства в сім'ї та напрямів соціально-психологічного реагування доцільно систематизувати його основні прояви та відповідні заходи допомоги.

Табл. 2.4

Форми сексуального насильства в сім'ї та соціально-психологічне реагування

Форма сексуального насильства	Коротка характеристика	Соціально-психологічне реагування
Примус до сексуальних контактів	Використання сили, погроз або контролю для примушення	Негайне кризове реагування, забезпечення безпеки
Сексуальний шантаж або шантаж	Психологічний вплив, маніпуляції, залякування	Психологічне консультування, робота з наслідками
Порушення інтимних кордонів	Небажані дотики, вторгнення в особистий простір	Психоосвіта, формування навичок самозахисту
Сексуальна експлуатація в сім'ї	Використання залежного становища жертви	Соціальний супровід, юридичний захист
Онлайн-сексуальне насильство	Переслідування, шантаж, примус через цифрові засоби	Кібербезпека, психологічна та правова допомога
Замовчуване насильство	Приховані або невизнані форми насильства в сім'ї	Робота з виявленням, звернення до служб підтримки

Соціально-психологічна робота, спрямована на попередження насильства в сім'ї, включно із сексуальним насильством, є комплексною системою заходів, що охоплює профілактику, раннє виявлення, реагування та підтримку постраждалих. Особливу увагу приділяють саме сексуальному насильству, оскільки воно часто

приховується, супроводжується високим рівнем психологічної травматизації та має довготривалі наслідки для фізичного й психічного здоров'я жертви.

Сексуальне насильство в сімейному середовищі може проявлятися як примус до статевих дій без згоди, використання психологічного тиску, шантажу або залежності, а також як будь-які дії сексуального характеру щодо дитини чи дорослого члена сім'ї, які порушують її/його права та особисті межі. У таких випадках постраждалі часто не звертаються по допомогу через страх, сором або залежність від кривдника[10].

Ефективна соціально-психологічна робота передбачає міжвідомчу взаємодію (соціальні служби, поліція, освіта, медицина), а також формування у суспільстві нетерпимого ставлення до будь-яких форм насильства. Важливу роль відіграє просвітницька діяльність, розвиток культури згоди та розуміння особистих кордонів.

Табл 2.5

Основні напрями соціально-психологічної роботи

Напрямок роботи	Зміст діяльності	Мета
Профілактичний	Освітні програми, тренінги, лекції про насильство та сексуальну безпеку	Формування нетерпимості до насильства
Діагностичний	Виявлення сімей у групі ризику, оцінка психологічного стану	Раннє виявлення випадків насильства
Кризове втручання	Негайне втручання, перенаправлення до служб допомоги	Захист постраждалих
Психологічна допомога	Індивідуальна та групова терапія	Подолання травми, вивільнення
Соціальний супровід	Робота з сім'єю, підтримка її діяльності	Соціальна адаптація
Правовий супровід	Консультації, супровід у поліцію та інші органи	Відновлення прав постраждалих
Робота з кривдниками	Корекційні програми поведінки	Запобігання повторним випадкам

Важливою складовою є формування культури «згоди» (consent), яка передбачає добровільність, усвідомленість та рівність у будь-яких інтимних взаємодіях. У сім'ях, де існує сексуальне насильство, часто порушується баланс влади, що ускладнює можливість жертви захищати свої права.

Окрему увагу приділяють роботі з дітьми, які є найбільш вразливою категорією. У таких випадках застосовуються спеціальні психологічні методики, спрямовані на зниження

Отже, соціально-психологічна робота з попередження насильства в сім'ї, включно із сексуальним насильством, є багаторівневою системою заходів, яка поєднує профілактику, раннє виявлення, кризове втручання та довготривалу підтримку постраждалих. Її ефективність залежить від скоординованої взаємодії державних і громадських інституцій, рівня обізнаності населення та сформованої культури неприйняття будь-яких форм насильства. Комплексний підхід дозволяє не лише реагувати на вже наявні випадки, але й запобігати їх виникненню, зменшуючи рівень домашнього та сексуального насильства в суспільстві та забезпечуючи захист прав і гідності кожної людини.

2.3 Соціально-психологічна робота з метою реабілітації дітей, які зазнали насильства у сім'ї, включно із сексуальним насильством

Соціально-психологічна реабілітація дітей, які постраждали від насильства у сім'ї, є складним і довготривалим процесом, спрямованим на відновлення їхнього психоемоційного стану, почуття безпеки та соціального функціонування. Особливо складними є випадки сексуального насильства, оскільки вони спричиняють глибокі психологічні травми, що впливають на розвиток особистості, самооцінку та формування довірливих стосунків у майбутньому.

Сексуальне насильство щодо дитини в сім'ї є одним із найтяжчих порушень прав дитини, оскільки поєднує фізичну, психологічну та емоційну шкоду. Такі діти часто переживають страх, сором, провину, тривожність, можуть мати симптоми

посттравматичного стресового розладу, порушення сну, агресивну або замкнену поведінку.

Реабілітаційна робота передбачає міждисциплінарний підхід із залученням психологів, соціальних працівників, педагогів, медичних працівників та, за потреби, правоохоронних органів. Головною метою є створення безпечного середовища, де дитина може поступово відновити відчуття довіри до дорослих і світу[12].

Основні етапи соціально-психологічної реабілітації

1. Кризове втручання – забезпечення негайної безпеки дитини, ізоляція від кривдника, первинна психологічна підтримка.
2. Діагностичний етап – оцінка психоемоційного стану, рівня травматизації, визначення індивідуальних потреб дитини.
3. Психологічна корекція – робота з травмою (ігрова терапія, арттерапія, когнітивно-поведінкова терапія).
4. Соціальна реінтеграція – відновлення соціальних зв'язків, адаптація у навчальному середовищі.
5. Довготривалий супровід – підтримка стабільного психоемоційного стану та профілактика повторної віктимізації.

На думку науковців, роботу з проєктивними методиками можна поділити на три етапи (рис.2.1).

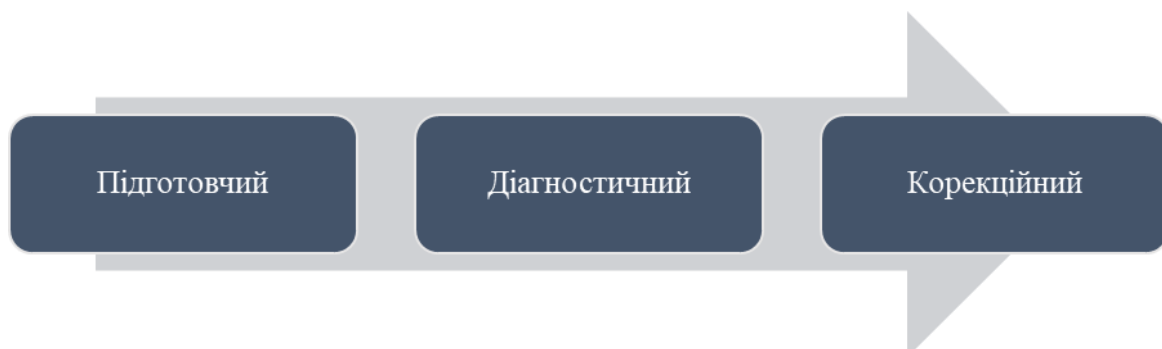

Рис.2.1.Етапи роботи з проєктивними методиками

Явище насильства потребує ґрунтовного вивчення його причин, особливостей прояву та наслідків для своєчасного виявлення випадків і надання необхідної

допомоги. Методика визначення у дітей ознак того, що вони можуть бути жертвами насильства, ґрунтується на комплексному підході, який враховує вікові та індивідуальні особливості розвитку. Використання такого підходу дає змогу детально проаналізувати конкретну ситуацію та сформулювати ефективний план соціально-психологічної реабілітації[10].

Сексуальне насильство не є ізольованим явищем і потребує комплексного підходу до його розуміння та подолання. Заходи із захисту психічного здоров'я постраждалих мають враховувати ширший гуманітарний контекст, особливо в умовах криз, воєнних конфліктів та обмежених ресурсів. Уже існує низка методичних матеріалів, присвячених проблемі сексуального насильства щодо дітей, однак сучасні посібники вирізняються тим, що орієнтовані також на фахівців, які працюють у складних гуманітарних умовах.

Зокрема, посібник ЮНІСЕФ «Дії щодо припинення сексуального насильства та експлуатації дітей» призначений для представників влади та партнерських організацій. У ньому запропоновано рамкові підходи до запобігання та реагування на сексуальне насильство щодо дітей. Серед основних стратегій профілактики виділяють: мобілізацію суспільства для зміни соціальних норм, ставлень і поведінки; трансформацію середовища та ситуацій, які можуть сприяти зловживанням; а також зниження ризиків віктимізації дітей через програми соціально-економічної підтримки, освіти, розвиток життєвих навичок і допомогу батькам у вихованні дітей.

У «INSPIRE Handbook» Всесвітньої організації охорони здоров'я детально описано сім стратегій запобігання насильству щодо дітей. Серед них: вдосконалення законодавства та його виконання, формування безпечного середовища, зміна соціальних норм, підтримка батьків і опікунів, економічне зміцнення сімей, забезпечення якісних служб реагування, а також розвиток освіти і життєвих навичок[9].

Окрему увагу приділено мінімальним стандартам захисту дітей у гуманітарній сфері, які застосовуються для підвищення ефективності роботи фахівців у кризових умовах. Важливим є також посібник Комітету у справах дітей щодо спілкування з

дітьми про особисту безпеку та сексуальне насильство. У ньому наголошується, що розмова про безпеку є ключовим елементом профілактики, а також надаються практичні рекомендації для дорослих щодо вікових особливостей комунікації з дітьми.

Сучасні підходи підкреслюють важливість формування у дітей розуміння власної тілесної автономії, меж і згоди. Усвідомлення того, що тіло належить самій дитині, допомагає їй розпізнавати неприйнятну поведінку дорослих, протидіяти маніпуляціям і своєчасно звертатися по допомогу. Таким чином, інформованість і просвітницька робота є важливими інструментами запобігання сексуальному насильству в майбутньому[12].

Соціально-психологічна реабілітація охоплює систему заходів, спрямованих на відновлення прав людини, її соціального статусу, покращення стану здоров'я та відновлення працездатності. Крім того, цей процес передбачає трансформацію соціального середовища та покращення умов життя, які могли бути порушені або обмежені внаслідок негативного впливу. Ефективність соціально-психологічної роботи з реабілітації значною мірою визначається дотриманням основних принципів: поетапності, диференційованого підходу, комплексності, наступності, послідовності, безперервності реабілітаційних заходів, доступності та, у багатьох випадках, переважної безоплатності [26].

Основні принципи соціально-психологічної реабілітації

- Принцип урахування регіональних особливостей передбачає аналіз соціально-культурної та економічної ситуації в регіоні, а також структури установ і кадрового потенціалу для створення цілісного реабілітаційного простору.
- Принцип партнерства (соціальний працівник – психолог – педагог – медик – дитина) забезпечує узгоджену міждисциплінарну взаємодію навколо потреб дитини.
- Принцип універсальності передбачає застосування комплексу різних заходів у межах реабілітаційної програми із залученням фахівців різного профілю.

- Принцип інтеграції психосоціальних, біологічних і педагогічних впливів підкреслює необхідність цілісного розуміння стану дитини з урахуванням її психічних і фізіологічних особливостей.
- Принцип поступовості передбачає поетапний перехід між реабілітаційними заходами відповідно до актуальних потреб та стану дитини.
- Принцип індивідуально-особистісного та гуманістичного підходу орієнтує на врахування як поточних, так і перспективних потреб розвитку дитини.
- Принцип системності та доступності забезпечує узгодженість і реальну можливість отримання допомоги [35].

У практиці застосовуються різноманітні методи: інформування, консультування, психологічний тренінг, спостереження, рольові ігри, арттерапія, казкотерапія, музикотерапія тощо. Їх використання дозволяє враховувати індивідуальні особливості дитини та забезпечує більш ефективне відновлення її психоемоційного стану [25].

Соціально-психологічне втручання здійснюється за наявності підтверджених або ймовірних ознак насильства. До них належать: затримки фізичного, мовленнєвого чи психічного розвитку, зниження успішності, тривожність, порушення сну, емоційна пригніченість, аутоагресивна поведінка [49].

Також можуть спостерігатися:

- страхи, фобії, нічні кошмари;
- гіперактивність або, навпаки, пасивність;
- енурез;
- соматичні прояви (часті болі, дерматологічні захворювання без медичних причин);
- численні синці або травми різного ступеня давності;
- ознаки можливих ушкоджень інтимних зон;
- психосоматичні розлади.

Водночас важливо підкреслити, що жодна окрема ознака не є достатньою для встановлення факту насильства — діагностика повинна базуватися на сукупності факторів і ретельному аналізі ситуації [37].

Явище насильства потребує глибокого та всебічного дослідження його причин, специфіки проявів і наслідків з метою своєчасного виявлення випадків та надання необхідної допомоги. Методика виявлення у дітей ознак того, що вони можуть бути жертвами насильства, базується на комплексному підході з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей розвитку. Такий підхід дає змогу детально проаналізувати конкретну ситуацію та розробити ефективний план соціально-психологічної реабілітації.

Соціально-психологічна реабілітація включає систему заходів, спрямованих на відновлення прав особи, її соціального статусу, поліпшення стану здоров'я та відновлення працездатності. Окрім цього, цей процес спрямований на зміну соціального середовища та покращення умов життя, які з різних причин могли бути порушені або обмежені.

Реалізація соціально-психологічної реабілітаційної роботи значною мірою залежить від дотримання основних принципів: етапності, диференційованого підходу, комплексності, наступності, послідовності, безперервності проведення реабілітаційних заходів, доступності та переважно безоплатного характеру допомоги [36]. Із дітьми шкільного віку доцільно застосовувати проєктивні методики. Їх використання дає змогу сформувати цілісне уявлення про особистість дитини, отримати інформацію про сімейне оточення та коло значущого спілкування, а також виявити особливості розуміння нею внутрішньосімейних взаємин [44].

Наступним етапом вікового розвитку є підлітковий період, який охоплює приблизно 11–12 до 15–16 років. Психологи визначають його як перехідний вік. У цей час активно формується самооцінка, відбуваються значні особистісні зміни, зростає відчуття дорослості та прагнення до самостійності. Це нерідко стає причиною конфліктів у сім'ї та може сприяти виникненню насильницьких ситуацій. Сучасні наукові дослідження виділяють низку характерних ознак, які можуть свідчити про пережите підлітком насильство. Серед них: депресивні стани та

занижена самооцінка, часті втечі з дому, асоціальна поведінка (вживання тютюну, наркотиків, участь у девіантних групах, прояви агресії щодо інших або булінг), зловживання алкоголем чи психоактивними речовинами, суїцидальні наміри, сексуалізована поведінка, демонстративна відсутність страху, прагнення створити враження неблагополучного життя, підвищена тривожність, страх перед батьками, нав'язливі фобії, жорстоке поводження з тваринами або слабшими, почуття провини за тілесні ушкодження, безладні статеві контакти, спроби приховати травми, бродяжництво та сприйняття себе як безпорадного або неприйнятного [39].

У разі виявлення тривожних змін у поведінці дитини рекомендується використання спеціально розроблених анкет для виявлення фактів насильства. Такі опитувальники дозволяють оцінити ставлення дитини до батьків, до системи покарань та характеру сімейних взаємин. Вони мають охоплювати як фізичні, так і інші форми насильства. Для формування повної картини фахівець також аналізує шкільну документацію, сімейну ситуацію, а за потреби залучає педагогів, однолітків та батьків.

У науковій літературі визначено низку загальних ознак, що свідчать про переживання дитиною насильства в сім'ї. Їх наявність може вказувати на порушення сімейних відносин і несприятливі умови розвитку. Такі діти часто переживають різноманітні страхи. Ці страхи можуть проявлятися по-різному: від замкненості, емоційного відсторонення та байдужості навіть до позитивних подій до формування агресивної поведінки щодо оточення.

Права людини є універсальними та поширюються на кожну особу незалежно від статі, віку, раси, національності, віросповідання чи інших ознак. Міжнародні декларації та конвенції у сфері прав людини закріплюють принцип рівності та гарантують кожному право на гідне, поважне ставлення. Зокрема, у Загальній декларації прав людини ООН підкреслюється, що права людини становлять основу свободи, справедливості та миру. Конвенція про права дитини (1989 р.) встановлює спеціальний комплекс прав для дітей і наголошує, що всі рішення та дії щодо дитини мають відповідати принципу найкращих інтересів дитини.

У цьому контексті сексуальне насильство щодо дітей розглядається як серйозне порушення прав людини. Відповідно, однією з ключових цілей є визначення того, яким чином принципи прав людини забезпечують захист дітей, які постраждали від насильства, а також які наслідки мають такі порушення як для самих дітей, так і для суспільства загалом.

Міжнародні правові зобов'язання у сфері прав людини формуються через міждержавні угоди — конвенції, договори та протоколи. Ратифікуючи такі документи, держава бере на себе юридичні зобов'язання щодо дотримання визначених у них прав. Для контролю виконання цих зобов'язань створено міжнародні механізми моніторингу, розслідування та правового тлумачення положень конвенцій[18].

До прав, які безпосередньо стосуються захисту дітей від сексуального насильства, належать право на життя, тілесну недоторканність, заборона катувань і нелюдського поводження, заборона рабства та примусової праці. Усі ці норми закріплені в міжнародному праві та мають обов'язковий характер для держав.

Сексуальне насильство становить загрозу як фізичному, так і психічному здоров'ю дитини, тому держави зобов'язані ефективно реагувати на такі випадки, проводити розслідування та забезпечувати захист і правовий захист постраждалих. Окремо підкреслюється, що державні органи та інші відповідальні інституції зобов'язані поважати гідність, фізичну й психічну недоторканність кожної особи. Це створює основу для роботи з дітьми, які зазнали насильства, з урахуванням як юридичних, так і медико - психологічних аспектів.

У практичному вимірі психосоціальна допомога дітям, які постраждали від сексуального насильства, має відповідати принципам прав людини. Це означає повагу до гідності постраждалих, забезпечення конфіденційності, недопущення повторної травматизації та надання комплексної підтримки[17].

Таким чином, стандарти прав людини виступають основою для організації допомоги дітям, які зазнали насильства, а також інструментом формування суспільного розуміння неприпустимості таких дій. Вони дозволяють пояснити дитині, що насильство є порушенням міжнародно визнаних норм, а також що вона

має право на захист, підтримку та відновлення з боку держави. Загалом, робота з подолання наслідків сексуального насильства одночасно сприяє захисту прав як окремої особи, так і суспільства в цілому.

У сім'ях, де має місце насильство, поведінка дітей часто є нестабільною та непередбачуваною через постійну загрозу нових конфліктів. Це може формувати впертість, емоційну холодність та труднощі у вираженні почуттів. Дитина нерідко сприймає насильство як допустимий спосіб вирішення конфліктів, що ускладнює її соціальну адаптацію. Часто вона не може вербалізувати власні емоції та одразу реагує агресією. Подібні реакції нерідко виникають через втягнення дитини у конфлікти між батьками, що є для неї психологічно травматичним[23].

У випадку виявлення подібних ознак фахівець обов'язково організовує роботу з батьками або опікунами, проводить роз'яснювальні бесіди та надає рекомендації щодо запобігання насильству в сім'ї. Також можуть проводитися тренінги для батьків, педагогів і соціальних працівників з метою підвищення їхньої компетентності у виявленні та попередженні насильства.

Важливим напрямом є створення безпечного, підтримувального середовища для дитини в освітньому колективі, де вона може відчувати захист і прийняття. Паралельно проводиться робота з батьками щодо формування гуманного, толерантного та емоційно стабільного стилю виховання.

Для отримання повнішої діагностичної картини міжособистісних відносин у дітей і підлітків застосовується комплекс методик, зокрема методика Рене Жиля, що дозволяє дослідити сімейні взаємини та систему соціальних зв'язків дитини. Додатково аналізується шкільна документація, соціальний паспорт дитини, а також за потреби проводяться опитування серед значущого оточення[18].

Система діагностики може бути розширена бесідами з батьками, під час яких уточнюються особливості виховання, рівень конфліктності в сім'ї та характер взаємин з дитиною. Також ефективним є проведення профілактичних тренінгів для дітей і дорослих з метою покращення сімейної взаємодії.

Отже, методи соціально-психологічної роботи є надзвичайно важливими в умовах сучасного суспільства, де зростає кількість стресових ситуацій і

психологічних проблем. Вони потребують індивідуального підходу до кожної дитини та можуть реалізовуватися як на індивідуальному, так і на груповому, сімейному та громадському рівнях, що забезпечує комплексність втручання та підвищує його ефективність.

Таким чином, соціально-психологічна реабілітація дітей, які постраждали від насильства, є багаторівневим і системним процесом, що охоплює діагностику, планування, організацію, практичне втручання та оцінювання результатів. Її ефективність забезпечується дотриманням принципів індивідуального підходу, міждисциплінарної взаємодії та безперервності допомоги. Комплексне застосування методів реабілітації дозволяє не лише зменшити негативні наслідки травматичного досвіду, а й сприяє відновленню соціального функціонування дитини, формуванню відчуття безпеки та розвитку її особистісного потенціалу.

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА (НА БАЗІ ЯГОТИНСЬКОГО ЛІЦЕЮ №2)

3.1. Перспективні напрями, види та форми соціально-психологічної роботи з жертвами сексуального насильства

У сучасних умовах функціонування закладів загальної середньої освіти особливої актуальності набуває проблема удосконалення соціально-психологічної роботи з учнями, які можуть бути жертвами різних форм насильства, зокрема фізичного, психологічного, економічного та сексуального насильства. На базі Яготинського ліцею №2 така діяльність є важливою складовою системи виховної роботи, психологічного супроводу та захисту прав дитини.

Перспективними напрямками соціально-психологічної роботи в закладі освіти є раннє виявлення ознак насильства, профілактика ризикованої поведінки, формування безпечного освітнього середовища, а також підвищення рівня обізнаності учнів щодо власних прав, особистих кордонів і механізмів захисту. Окремо підкреслюється необхідність посиленої уваги до проблеми сексуального насильства над дітьми, яке часто має прихований (латентний) характер і потребує високого рівня професійної компетентності педагогічних працівників та психологічної служби[9].

У закладі освіти соціально-психологічна робота реалізується через такі основні види діяльності: діагностичну, профілактичну, консультативну, корекційно-реабілітаційну та просвітницьку. Діагностичний напрям передбачає виявлення учнів групи ризику, аналіз сімейної ситуації та оцінку рівня психологічного благополуччя. Особлива увага приділяється дітям, які можуть бути потенційно вразливими до сексуального насильства або перебувають у несприятливих умовах виховання.

Профілактична робота спрямована на запобігання всім формам насильства, включаючи сексуальне, через проведення тренінгів із формування навичок безпечної поведінки, навчання розпізнаванню небезпечних ситуацій, розвитку асертивності та вміння звертатися по допомогу. Важливим компонентом є

формування у дітей розуміння поняття «особисті кордони» та недопустимості будь-яких форм примусу[7].

Консультативна діяльність передбачає надання психологічної допомоги учням, батькам і педагогам у разі виникнення кризових ситуацій, підозри або підтвердження випадків насильства. Корекційно-реабілітаційна робота спрямована на відновлення психологічного стану дітей, які зазнали насильства, зокрема сексуального, зниження рівня тривожності, подолання наслідків травматичного досвіду та формування довіри до дорослих.

Форми соціально-психологічної роботи в Яготинському ліцеї №2 включають індивідуальні консультації, групові заняття, тренінги, профілактичні уроки, класні години, інтерактивні заняття, батьківські збори та інформаційно-просвітницькі заходи. Важливою є міждисциплінарна взаємодія практичного психолога, соціального педагога, педагогічних працівників та адміністрації закладу освіти.

Окремо слід підкреслити необхідність системної роботи з профілактики сексуального насильства, що передбачає навчання дітей алгоритмам безпечної поведінки, формування навичок розпізнавання загрозливих ситуацій, розвиток умінь відмовляти та звертатися за допомогою до дорослих, яким вони довіряють. Ефективними у цьому напрямі є інтерактивні тренінги, рольові ігри та спеціалізовані профілактичні програми, адаптовані до вікових особливостей учнів.

Таким чином, удосконалення соціально-психологічної роботи в умовах Яготинського ліцею №2 повинно базуватися на комплексному підході, що поєднує профілактику, раннє виявлення, корекцію та реабілітацію наслідків насильства, включаючи сексуальне насильство, а також активну співпрацю всіх учасників освітнього процесу. У сучасних умовах діяльності закладів загальної середньої освіти важливого значення набуває проблема вдосконалення соціально-психологічної роботи з учнями, які можуть бути потенційними або реальними жертвами різних видів насильства, зокрема фізичного, психологічного, економічного та сексуального[14].

У Яготинському ліцеї №2 така діяльність є невід'ємною частиною виховного процесу, психологічного супроводу та системи захисту прав дитини. Перспективні

напрями соціально-психологічної роботи в закладі освіти включають своєчасне виявлення ознак насильства, профілактику ризикованої поведінки, створення безпечного освітнього середовища, а також підвищення рівня поінформованості учнів щодо їхніх прав, особистих кордонів і способів захисту. Особливу увагу необхідно приділяти проблемі сексуального насильства щодо дітей, яке часто має прихований характер і потребує високої професійної підготовки педагогів і фахівців психологічної служби[12].

Соціально-психологічна робота в ліцеї реалізується через кілька основних напрямів: діагностичний, профілактичний, консультативний, корекційно-реабілітаційний та просвітницький. Діагностичний напрям передбачає виявлення дітей групи ризику, аналіз їхнього сімейного оточення та оцінювання рівня психологічного благополуччя. При цьому особлива увага приділяється учням, які можуть бути вразливими до сексуального насильства або перебувають у складних життєвих обставинах[11].

Профілактична діяльність спрямована на попередження всіх форм насильства, включаючи сексуальне, шляхом проведення тренінгів, занять із формування навичок безпечної поведінки, навчання розпізнаванню небезпечних ситуацій, розвитку асертивності та вміння звертатися по допомогу. Важливою складовою є формування у дітей розуміння особистих меж і недопустимості будь-якого примусу.

Консультативна робота передбачає надання психологічної допомоги учням, батькам і педагогам у випадках виникнення кризових ситуацій, підозри або підтверджених фактів насильства. Корекційно-реабілітаційний напрям спрямований на відновлення психологічного стану дітей, які зазнали насильства, зокрема сексуального, зниження рівня тривожності, подолання наслідків психотравмуючого досвіду та відновлення довіри до дорослих.

Форми соціально-психологічної роботи в Яготинському ліцеї №2 охоплюють індивідуальні консультації, групові заняття, тренінги, профілактичні уроки, класні години, інтерактивні заняття, батьківські збори та інформаційно-просвітницькі заходи.

Важливим є міждисциплінарне співробітництво практичного психолога, соціального педагога, класних керівників та адміністрації закладу. Окремо слід наголосити на необхідності системної профілактики сексуального насильства, що включає навчання дітей правилам безпечної поведінки, формування навичок розпізнавання загроз, уміння відмовляти та звертатися за допомогою до дорослих, яким вони довіряють. Ефективними є інтерактивні методи роботи, зокрема тренінги, рольові ігри та спеціальні профілактичні програми, адаптовані до вікових особливостей учнів[13].

Соціально-психологічна робота з особами, які постраждали від насильства (зокрема й сексуального насильства), охоплює низку взаємопов'язаних напрямів, спрямованих на попередження, виявлення, подолання наслідків травматичного досвіду та подальшу реабілітацію постраждалих. Ефективність такої діяльності залежить від комплексного підходу, що поєднує профілактичні, діагностичні, корекційні та реабілітаційні заходи.

Особливе значення має профілактичний напрям, який передбачає формування у дітей, батьків та педагогів знань про різні форми насильства, включно із сексуальним, а також розвиток навичок безпечної поведінки та своєчасного реагування на загрози. Важливою складовою є раннє виявлення випадків насильства, що здійснюється через спостереження, бесіди, анкетування та взаємодію з оточенням дитини.

Діагностичний напрям спрямований на визначення психологічного стану дитини, рівня її травматизації, особливостей поведінки та соціального функціонування. Це дозволяє виявити наслідки насильства, у тому числі сексуального характеру, та сформулювати індивідуальний план допомоги.

Корекційно-реабілітаційний напрям включає надання психологічної підтримки, відновлення емоційної рівноваги, формування довіри до дорослих, подолання страхів, тривожності та почуття провини. У випадках сексуального насильства особлива увага приділяється відновленню відчуття безпеки та особистих меж дитини[9].

Соціальний супровід передбачає взаємодію з родиною, освітніми закладами, соціальними службами та медичними установами з метою створення безпечного середовища для постраждалої особи та запобігання повторній травматизації.

Для більш наочного розуміння структури та взаємозв'язку основних напрямів соціально-психологічної роботи з жертвами насильства (у тому числі сексуального) доцільно подати їх у вигляді схеми. Це дозволяє систематизувати інформацію та чітко відобразити логіку побудови роботи фахівців на різних етапах допомоги. На рисунку 3.1 представлено основні напрями соціально-психологічної роботи з жертвами насильства.

Рис.3.1 Напрями соціально-психологічної роботи з жертвами насильства

3.2. Практичні рекомендації щодо організації соціально-психологічної допомоги дітям – жертвам сексуального насильства в умовах закладу освіти

У сучасних умовах зростання випадків домашнього та сексуального насильства особливого значення набуває професійна діяльність працівників сфери освіти, які часто першими помічають зміни у поведінці дитини та можуть вчасно надати необхідну допомогу. Саме педагоги, практичні психологи, соціальні педагоги та адміністрація закладу освіти відіграють важливу роль у виявленні фактів насильства, забезпеченні психологічної підтримки постраждалої дитини та організації міжвідомчої взаємодії для її захисту[12].

Ефективність соціально-психологічної допомоги значною мірою залежить від дотримання принципів професійної етики, конфіденційності, безпечної комунікації та індивідуального підходу до кожної дитини.

Першочерговим завданням фахівця є уважне спостереження за емоційним станом та поведінкою дитини. Важливо звертати увагу на різкі зміни настрою, замкнутість, агресивність, тривожність, погіршення успішності, небажання контактувати з однолітками чи дорослими, а також наявність фізичних ушкоджень. У разі виникнення підозри щодо насильства необхідно тактовно поговорити з дитиною або її близькими, не чинячи психологічного тиску та не ставлячи навідних запитань. При цьому перевірка достовірності отриманої інформації має здійснюватися виключно у межах компетенції фахівця та за умови, що життю й здоров'ю дитини нічого не загрожує.

Надзвичайно важливим є вміння слухати дитину та надавати їй емоційну підтримку. Якщо дитина наважилась розповісти про пережите насильство, це свідчить про високий рівень довіри до дорослого. У такій ситуації педагог чи інший працівник закладу освіти повинен зберігати спокій, уважно вислухати дитину, не перебивати її та не знецінювати переживань[3]. Не рекомендується висловлювати надмірне співчуття чи жалість, оскільки дитина може сприйняти це як прояв слабкості або приниження. Доцільно використовувати фрази підтримки, які сприяють формуванню відчуття безпеки, наприклад: «Ти не винна у тому, що

сталось», «Я радий(а), що ти про це розповіла», «Ми разом знайдемо спосіб тобі допомогти».

Обов'язковою умовою подальшої роботи є взаємодія з практичним психологом, соціальним педагогом, медичним працівником та адміністрацією закладу освіти. Саме міждисциплінарний підхід дозволяє комплексно оцінити ситуацію, визначити рівень загрози для дитини та організувати необхідну допомогу.

Рекомендації щодо поведінки педагога під час спілкування з постраждалою дитиною:

Під час бесіди з дитиною, яка зазнала насильства, працівник освіти повинен дотримуватися нейтральної та доброзичливої позиції. Неприпустимими є прояви осуду, сумнівів щодо правдивості слів дитини або надмірної емоційності. Важливо пам'ятати, що навіть незначна негативна реакція дорослого може викликати у дитини почуття провини, страху чи небажання надалі звертатися по допомогу.

Особливу увагу необхідно приділити формуванню у дитини усвідомлення того, що вона не несе відповідальності за насильство. Багато постраждалих дітей схильні звинувачувати себе у ситуації, що сталася, тому завдання фахівця — допомогти подолати ці деструктивні переживання. Не менш важливим є дотримання принципу конфіденційності. Інформація, отримана від дитини, не повинна ставати предметом обговорення серед учнів або сторонніх осіб.

Розголошення таких відомостей може спричинити повторну психологічну травматизацію та посилити соціальну ізоляцію постраждалої особи. Фахівцю також варто допомогти дитині знайти безпечні способи вираження емоцій та переживань. Для цього можуть використовуватись методи арттерапії, ведення щоденника, творчі заняття, музика, написання віршів, малювання чи інші види діяльності, що сприяють емоційному розвантаженню. У процесі спілкування не слід оцінювати поведінку чи реакції дитини. Будь-які прояви страху, агресії, сліз, замкнутості або емоційної нестабільності є закономірною реакцією психіки на травматичний досвід[2].

Особливості встановлення психологічного контакту з дитиною:

Для налагодження довірливого контакту з дитиною необхідно створити атмосферу психологічної безпеки та підтримки. Спілкування має відбуватися

спокійним тоном, із використанням простої та зрозумілої для дитини мови. Доцільно звертатися до дитини на ім'я, підтримувати помірний зоровий контакт та демонструвати зацікавленість її словами за допомогою невербальних засобів спілкування. У разі якщо дитині важко відповісти на запитання, не варто її підганяти чи змушувати говорити[15].

Потрібно дати достатньо часу для формулювання думок та переживань. За необхідності запитання можна перефразувати у більш доступній формі. Важливо підкреслити значущість розповіді дитини та подякувати їй за довіру. Це сприяє зниженню рівня тривожності та формуванню позитивного досвіду звернення по допомогу.

У процесі взаємодії з дитиною, яка пережила насильство, фахівці повинні уникати дій, що можуть спричинити повторну психологічну травматизацію. Зокрема, не рекомендується:

- порушувати особистий простір дитини;
- тиснути на неї або вимагати негайних відповідей;
- демонструвати шок, обурення чи надмірне співчуття;
- ставити запитання, які можуть викликати почуття провини;
- оцінювати дії дитини чи її близьких;
- давати обіцянки, які неможливо виконати;
- змушувати дитину повторно детально описувати травматичні події;
- ігнорувати прояви сильних емоцій, таких як плач, страх або агресія[10].

Недопустимими є фрази на кшталт: «Ти сама винна», «Не плач», «Забудь про це», «Треба було поводитися інакше». Подібні висловлювання посилюють почуття сорому та безпорадності у дитини.

Ефективна допомога дітям, які постраждали від насильства, потребує налагодженої співпраці між закладами освіти, службами у справах дітей, правоохоронними органами, медичними установами та центрами соціальних служб. Працівники освіти повинні знати алгоритм дій у випадку виявлення насильства та діяти відповідно до чинного законодавства України.

Таким чином, професійна компетентність працівників сфери освіти, їхня психологічна готовність до взаємодії з постраждалими дітьми, дотримання етичних принципів та вчасне реагування є важливими умовами ефективної профілактики насильства, захисту прав дитини та її успішної соціально-психологічної реабілітації.

Однією з найбільш поширених форм агресивної та насильницької поведінки в сучасному освітньому середовищі є булінг (цькування) та мобінг (систематичне психологічне переслідування). Проблема шкільного насильства останніми роками набула особливої актуальності, оскільки негативно впливає не лише на психоемоційний стан дитини, а й на її соціалізацію, навчальну діяльність та формування особистості загалом.

Булінг є складним соціально-психологічним явищем, що проявляється у систематичному приниженні, переслідуванні, залякуванні або ізоляції дитини з боку однолітків чи групи осіб. На відміну від одноразового конфлікту, булінг має тривалий, повторюваний характер та ґрунтується на нерівності сил між агресором і жертвою. У більшості випадків дитина, яка зазнає цькування, не може самостійно себе захистити.

Термін «булінг» походить від англійського слова *bully*, що означає «кривдник», «забіяка», «насильник». У науковій літературі булінг визначають як навмисне фізичне або психологічне насильство, яке здійснюється однією особою або групою осіб щодо іншої дитини протягом тривалого часу. Водночас шведський дослідник Х. Лейман використовував поняття «мобінг» для позначення систематичного психологічного терору та ворожої поведінки в колективі[13].

Основними ознаками булінгу є:

- систематичність проявів агресії;
- навмисний характер дій;
- нерівність фізичних, психологічних або соціальних можливостей учасників;
- наявність психологічної або фізичної шкоди для жертви.

У шкільному середовищі булінг може проявлятися у різних формах. Найпоширенішими є фізичний, психологічний та кібербулінг.

Фізичний булінг включає штовхання, побиття, нанесення тілесних ушкоджень, псування особистих речей або інші насильницькі дії. Психологічний булінг пов'язаний із приниженням, образами, погрозами, ігноруванням, поширенням чуток або соціальною ізоляцією дитини. Особливо небезпечним у сучасних умовах є кібербулінг — переслідування за допомогою соціальних мереж, мобільних телефонів та інших електронних засобів комунікації. Анонімність в Інтернеті значно ускладнює виявлення агресора та посилює психологічний тиск на постраждалу дитину.

Булінг є прихованим процесом, який часто залишається непомітним для педагогів та батьків. Проте його наслідки можуть бути надзвичайно серйозними. Діти, які стають жертвами цькування, нерідко переживають емоційні травми, мають підвищений рівень тривожності, низьку самооцінку, схильність до депресивних станів, соціальної ізоляції та навіть суїцидальних думок.

Норвезький психолог Дан Ольвеус зазначав, що типовими рисами дітей-жертв булінгу є сором'язливість, невпевненість у собі, замкнутість, підвищена тривожність та труднощі у спілкуванні з однолітками. Такі діти часто мають низький соціальний статус у класному колективі та не відчують підтримки з боку оточення[11].

Водночас психологічної допомоги потребують не лише жертви булінгу, а й самі агресори. Дослідження свідчать, що діти, схильні до агресивної поведінки, нерідко виховуються в сім'ях із несприятливим психологічним кліматом, де присутні жорстокість, конфлікти або авторитарні методи виховання. Саме тому соціально-психологічна робота повинна бути комплексною та охоплювати всіх учасників освітнього процесу.

Важливу роль у попередженні булінгу відіграє діяльність практичного психолога та соціального педагога закладу освіти. Основними напрямками соціально-психологічної роботи є:

- раннє виявлення випадків насильства;
- проведення діагностики психологічного клімату в учнівських колективах;
- індивідуальне консультування дітей;
- організація корекційно-розвивальної роботи;

- профілактична та просвітницька діяльність серед учнів, педагогів і батьків[13].

Соціально-психологічна профілактика булінгу поділяється на первинну, вторинну та третинну.

Первинна профілактика спрямована на формування безпечного освітнього середовища, розвиток толерантності, емпатії та навичок ненасильницького спілкування. У межах цього напрямку доцільно проводити:

- тематичні виховні години;
- тренінги;
- лекції;
- інформаційні кампанії;
- інтерактивні заняття з правової освіти.

Вторинна профілактика орієнтована на роботу з дітьми групи ризику та корекцію агресивної поведінки. Ефективними формами роботи є психологічні тренінги, рольові ігри, арт-терапія, розвиток комунікативних навичок та формування конструктивних способів розв'язання конфліктів.

Третинна профілактика передбачає соціально-психологічну реабілітацію дітей, які постраждали від насильства, а також супровід агресорів із метою попередження повторних проявів булінгу. Особливе значення має індивідуальна психологічна допомога та співпраця з батьками. Одним із перспективних методів профілактики булінгу є шкільна медіація — спосіб мирного врегулювання конфліктів за участю нейтрального посередника. Медіація сприяє розвитку навичок конструктивного спілкування, взаємоповаги та відповідальності за власну поведінку[22].

Ефективність соціально-психологічної роботи значною мірою залежить від взаємодії адміністрації закладу освіти, педагогічного колективу, батьків, психологічної служби та правоохоронних органів. У закладі освіти має бути створений чіткий алгоритм реагування на випадки насильства, який забезпечує своєчасний захист дитини та надання їй необхідної допомоги.

Таким чином, профілактика булінгу та насильства в учнівському середовищі є важливим напрямом соціально-психологічної роботи в закладах освіти.

Комплексний підхід до вирішення цієї проблеми сприятиме формуванню безпечного освітнього середовища, збереженню психічного здоров'я дітей та розвитку гуманних взаємин між учасниками освітнього процесу. Проблема булінгу в закладах освіти є однією з найбільш актуальних соціально-психологічних проблем сучасності[27].

Поширення різних форм насильницької поведінки серед дітей та підлітків негативно впливає на психічний розвиток особистості, процес соціалізації та психологічний клімат учнівського колективу. Особливої актуальності проблема булінгу набуває в умовах соціальної нестабільності та воєнного стану, що супроводжується підвищенням рівня тривожності, емоційної напруги та агресивності серед дітей і молоді.

Булінг у закладах освіти розглядається як форма систематичного психологічного, фізичного, економічного або інформаційного насильства, що здійснюється однією особою або групою осіб щодо іншої дитини, яка перебуває у слабшій позиції та не здатна ефективно захистити себе. Характерними ознаками булінгу є систематичність, навмисність агресивних дій, нерівність сил між учасниками конфлікту та наявність негативних наслідків для постраждалої особи.

У наукових дослідженнях визначається, що булінг є складним соціально-психологічним явищем, яке охоплює не лише безпосередніх учасників конфлікту — агресора та жертву, — а й інших членів учнівського колективу. У ситуації булінгу значну роль відіграють спостерігачі, пасивні учасники та потенційні захисники жертви. Саме тому профілактична та корекційна робота повинна бути спрямована на весь учнівський колектив[17].

Особливу небезпеку становить психологічний булінг, який проявляється у словесних образах, приниженні, ігноруванні, поширенні чуток, соціальній ізоляції та інших формах емоційного тиску. Такі дії можуть призводити до формування у дитини стійких психологічних травм, розвитку тривожних і депресивних станів, зниження самооцінки та соціальної дезадаптації. У тяжких випадках наслідком булінгу можуть бути суїцидальні прояви або девіантна поведінка.

Сучасні інформаційні технології сприяли появі нової форми насильства — кібербулінгу, який здійснюється через соціальні мережі, мобільний зв'язок та інші електронні засоби комунікації. Особливістю кібербулінгу є можливість анонімного переслідування жертви, швидке поширення інформації та постійний характер психологічного впливу.

Соціально-психологічна профілактика булінгу в закладах освіти повинна мати системний і комплексний характер. Основними напрямками такої роботи є формування безпечного освітнього середовища, розвиток толерантності та емпатії, попередження агресивної поведінки, а також своєчасне виявлення дітей групи ризику[30].

Важливе значення у профілактиці булінгу має діяльність практичного психолога та соціального педагога. До основних завдань фахівців психологічної служби належать:

- проведення психодіагностичної роботи;
- виявлення випадків насильства;
- здійснення індивідуального та групового консультування;
- організація корекційно-розвивальної роботи;
- психологічний супровід учнів, які постраждали від насильства;
- проведення профілактичних заходів серед учнів, педагогів та батьків.

Ефективними формами соціально-психологічної роботи щодо профілактики булінгу є тренінгові заняття, тематичні бесіди, інтерактивні лекції, рольові ігри, форум-театр, арт-терапевтичні методики та заняття з розвитку емоційного інтелекту. Використання інтерактивних методів сприяє формуванню навичок конструктивного спілкування, саморегуляції та ненасильницького вирішення конфліктів. Важливим напрямом профілактичної діяльності є формування в учнів асертивної поведінки, яка передбачає здатність особистості відстоювати власні права без порушення прав інших людей. Розвиток асертивності сприяє зниженню рівня конфліктності та підвищенню психологічної стійкості дітей до негативних соціальних впливів[13].

Значну роль у запобіганні булінгу відіграє взаємодія закладу освіти з батьками. Робота з батьківською громадськістю повинна бути спрямована на підвищення рівня

психологічної культури сім'ї, формування навичок позитивного виховання дітей та попередження жорстокого поводження в сімейному середовищі. З цією метою доцільно проводити батьківські збори, тематичні семінари, консультації та тренінги. Важливим компонентом профілактики насильства є правопросвітницька діяльність. Ознайомлення учнів із нормами чинного законодавства щодо захисту прав дитини сприяє формуванню правової свідомості та відповідального ставлення до власної поведінки[3].

Соціально-психологічна робота щодо профілактики булінгу повинна здійснюватися у тісній взаємодії адміністрації закладу освіти, педагогічного колективу, психологічної служби, батьків, служб у справах дітей та правоохоронних органів. Комплексний підхід до вирішення проблеми насильства дозволяє забезпечити своєчасне реагування на випадки булінгу та створення безпечного освітнього середовища.

Отже, профілактика булінгу в закладах освіти є важливим напрямом соціально-психологічної роботи, що потребує системної організації, міжвідомчої взаємодії та застосування сучасних психолого-педагогічних технологій. Реалізація комплексних профілактичних заходів сприятиме зниженню рівня насильства серед учнівської молоді та забезпеченню психологічного благополуччя дітей.

3.3. Психологічна підтримка та реабілітація дітей, які постраждали від сексуального насильства. Розробки для проведення тренінгової роботи

Сексуальне насильство є однією з найтяжчих форм психологічної травматизації дитини, що негативно впливає на її емоційний стан, психічне здоров'я та процес соціалізації. Наслідки пережитого насильства можуть проявлятися у вигляді страху, тривожності, депресивних станів, втрати довіри до дорослих, порушень поведінки та труднощів у спілкуванні з однолітками. Саме тому важливого значення набуває організація психологічної підтримки та реабілітації дітей, які постраждали від сексуального насильства.

Основним завданням фахівців є створення для дитини безпечного середовища, у якому вона почуватиметься захищеною та зможе поступово відновити емоційну стабільність. Психологічна допомога повинна базуватися на принципах довіри, конфіденційності, добровільності та індивідуального підходу.

Під час роботи з постраждалою дитиною важливо уникати осуду, критики або повторної травматизації. Фахівець має уважно вислухати дитину, підтримати її та пояснити, що вона не винна у ситуації, яка сталася. Особливу увагу необхідно приділяти формуванню у дитини почуття безпеки та відновленню самооцінки. Ефективними методами психологічної реабілітації є арттерапія, казкотерапія, ігротерапія, методи емоційного розвантаження та психологічне консультування. Такі форми роботи допомагають дитині безпечно виражати власні переживання, знижувати рівень тривожності та поступово долати наслідки психотравми[14].

Важливою складовою реабілітаційної роботи є взаємодія закладу освіти з батьками, соціальними службами, медичними установами та правоохоронними органами. Комплексний підхід дозволяє забезпечити належний захист прав дитини та сприяє її успішній адаптації у суспільстві. Отже, психологічна підтримка та реабілітація дітей, які постраждали від сексуального насильства, є необхідною умовою відновлення психічного здоров'я дитини, подолання наслідків травматичного досвіду та повернення до повноцінного життя.

Домашнє насильство охоплює не лише фізичні чи сексуальні прояви насильницької поведінки, такі як побиття або зґвалтування, але й психологічний тиск, що проявляється у формі образ, принижень, емоційного ігнорування, а також економічного контролю, зокрема обмеження права особи на працю чи самостійне розпорядження сімейним бюджетом[12].

Одним із важливих аспектів дослідження проблеми домашнього насильства є питання формування поведінкових моделей дитини або підлітка, які пережили насильницький досвід. У таких умовах постає проблема: яким чином і за яких обставин дитина може стати жертвою або, навпаки, агресором, а також які заходи необхідно здійснювати для своєчасного попередження негативних наслідків.

Аналіз даної проблематики доцільно розпочинати з розгляду процесу соціалізації особистості. Соціалізація являє собою процес входження людини до системи суспільних взаємин і соціальних зв'язків, у ході якого особистість засвоює норми поведінки, моральні цінності, соціальні ролі та моделі взаємодії, необхідні для повноцінного функціонування у суспільстві. Саме завдяки соціалізації відбувається формування світогляду, системи переконань та поведінкових установок особистості[19].

Соціалізація виступає одним із ключових механізмів взаємодії людини і суспільства. У процесі її здійснення формуються основні психологічні та соціальні характеристики особистості, що визначають її подальшу поведінку, спосіб спілкування та ставлення до інших людей. Водночас значний вплив на цей процес мають так звані агенти соціалізації — соціальні суб'єкти та інститути, через які особистість засвоює соціальний досвід. До основних агентів соціалізації належать сім'я, заклади освіти, групи однолітків, засоби масової інформації, громадські організації та соціальне оточення загалом.

Рис.3.1 Існуючі агенти соціалізації

Саме сім'я є первинним і найбільш впливовим агентом соціалізації дитини. Якщо в родині присутні насильство, агресія, приниження чи жорстоке поводження, дитина починає сприймати такі моделі поведінки як допустимі та нормальні. У

подальшому це може призвести або до формування позиції жертви, яка характеризується невпевненістю, страхом, низькою самооцінкою та соціальною пасивністю, або до розвитку агресивної поведінки, копіювання насильницьких моделей взаємодії та прагнення домінувати над іншими. Отже, своєчасне виявлення негативних чинників соціалізації та організація комплексної соціально-психологічної підтримки дітей, які перебувають у ситуації домашнього насильства, є необхідною умовою профілактики подальших проявів агресії, віктимної поведінки та психологічних травм[3].

У межах дослідження було проведено онлайн-опитування за допомогою сервісу Google Forms серед працівників закладів освіти. Участь в опитуванні взяли 85 респондентів. Метою дослідження було визначення рівня обізнаності педагогічних працівників щодо проблеми сексуального насильства, особливостей надання допомоги постраждалим та оцінка їхньої професійної компетентності у сфері виявлення жертв насильства.

Опитування складалося з чотирьох основних блоків:

1. уявлення респондентів про сексуальне насильство та його прояви;
2. рівень обізнаності щодо способів надання допомоги постраждалим;
3. знання механізмів реагування та алгоритмів дій у випадках виявлення насильства;
4. самооцінка професійної компетентності педагогічних працівників у питаннях виявлення жертв сексуального насильства та прогнозування необхідності підвищення кваліфікації у даному напрямі[32].

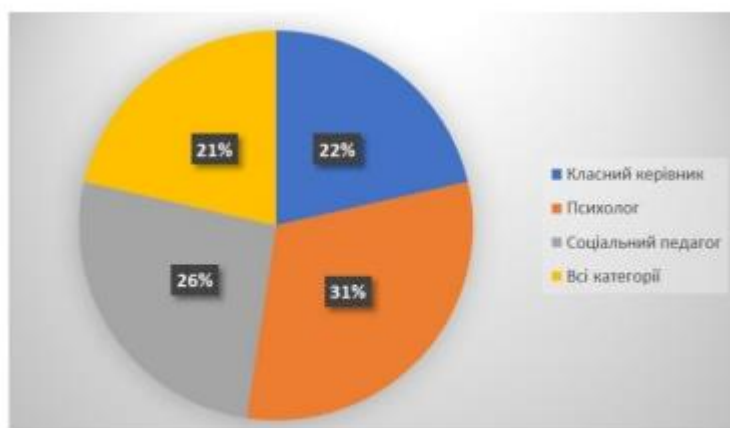
Результати проведеного дослідження свідчать про наявність недостатнього рівня підготовки частини педагогічних працівників у сфері виявлення та супроводу осіб, які постраждали від сексуального насильства. Значна кількість респондентів зазначила потребу у додатковому навчанні, практичних тренінгах та оновленні професійних знань щодо сучасних підходів до соціально-психологічної допомоги постраждалим.

Отримані результати дозволяють зробити висновок про існування певного дефіциту фахівців, які мають достатній рівень компетентності у сфері реагування на

випадки сексуального насильства. Однією з причин такої ситуації є недостатня кількість спеціалізованих освітніх програм, обмежена практична підготовка та використання застарілих методичних підходів у роботі з дітьми та підлітками, які зазнали насильства.

Водночас дослідження показало, що більшість працівників освіти усвідомлюють актуальність даної проблеми та визнають необхідність систематичного підвищення професійної компетентності у питаннях профілактики, раннього виявлення та надання допомоги жертвам сексуального насильства[12].

Діаграма 1 відображає результати відповідей респондентів щодо того, хто саме у закладі освіти повинен бути найбільш компетентним у питаннях виявлення випадків сексуального насильства та організації допомоги постраждалим особам.

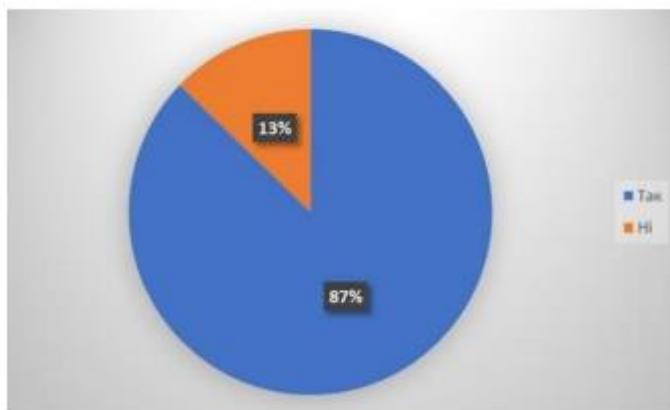

Діаграма 2 відображає результати опитування щодо необхідності формування компетентності у сфері виявлення та надання допомоги постраждалим від сексуального насильства серед усіх працівників закладу освіти.

Отримані результати свідчать про те, що переважна більшість респондентів вважає набуття таких знань і практичних навичок необхідним для кожного працівника освітнього середовища незалежно від посади чи професійної спеціалізації. Це пояснюється тим, що дитина, яка стала жертвою насильства, може звернутися по допомогу не лише до практичного психолога чи соціального педагога, але й до класного керівника, вчителя-предметника, медичного працівника, адміністрації закладу або іншого працівника, якому вона довіряє. Водночас результати дослідження підтверджують важливість створення у закладах освіти

безпечного середовища, у якому кожен педагогічний працівник володіє базовими знаннями щодо ознак сексуального насильства, алгоритму реагування у кризових ситуаціях та принципів первинної психологічної підтримки постраждалих дітей.

Крім того, респонденти наголошували на необхідності систематичного проведення тренінгів, семінарів і програм підвищення кваліфікації для працівників освіти. На їхню думку, це сприятиме не лише підвищенню рівня професійної підготовки, а й своєчасному виявленню випадків насильства, попередженню повторної травматизації дитини та забезпеченню ефективної взаємодії між педагогами, психологічною службою та соціальними інституціями.

Діаграма 3 відображає результати опитування щодо найбільш ефективних форм набуття компетентності працівниками закладів освіти у сфері виявлення осіб, які постраждали від сексуального насильства.

Результати дослідження свідчать про те, що респонденти надають перевагу практико-орієнтованим формам навчання, які дозволяють не лише отримати теоретичні знання, але й сформувані практичні навички реагування у кризових ситуаціях. Найбільш ефективними формами підготовки учасники опитування визначили тренінги, практичні семінари, моделювання ситуацій, тематичні вебінари та консультації з фахівцями психологічної і соціальної сфер[18].

Особливу увагу респонденти приділили необхідності проведення інтерактивних занять, під час яких педагогічні працівники мають можливість аналізувати реальні або змодельовані випадки насильства, відпрацьовувати алгоритми дій та вдосконалювати комунікативні навички взаємодії з постраждалими дітьми. На думку опитаних, саме практична складова професійної підготовки сприяє

формуванню впевненості у власних діях та підвищує готовність педагогів до роботи у складних ситуаціях.

Водночас частина респондентів зазначила важливість систематичного підвищення кваліфікації шляхом участі у спеціалізованих освітніх програмах, курсах та міждисциплінарних заходах за участю психологів, соціальних педагогів, представників правоохоронних органів та медичних працівників.

Таким чином, результати опитування підтверджують, що ефективне формування компетентності у сфері виявлення жертв сексуального насильства потребує комплексного підходу, який поєднує теоретичну підготовку, практичне навчання та міжвідомчу взаємодію фахівців.

У межах другого етапу дослідження було проведено онлайн-опитування серед працівників закладів освіти за допомогою сервісу Google Forms. В опитуванні взяли участь 45 респондентів. Метою дослідження стало визначення рівня обізнаності педагогічних працівників щодо проблеми домашнього насильства, механізмів надання допомоги постраждалим та оцінки власної професійної компетентності у сфері виявлення жертв насильства.

Структура опитування включала чотири основні тематичні блоки:

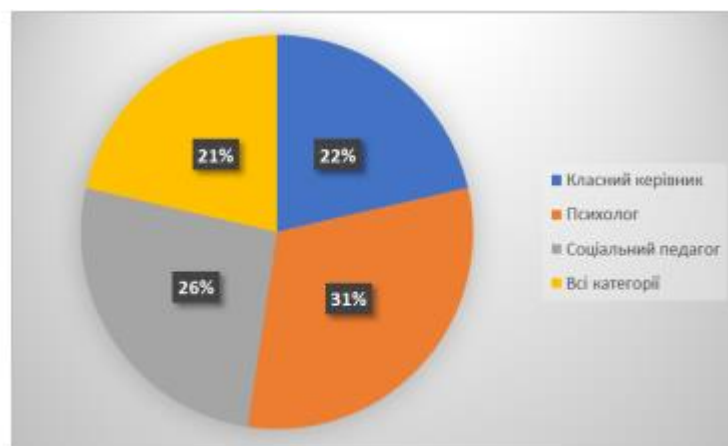
1. уявлення респондентів про сутність та форми домашнього насильства;
2. рівень обізнаності щодо способів надання допомоги постраждалим;
3. знання механізмів реагування та алгоритмів дій у випадках виявлення насильства;

4. самооцінка професійної компетентності педагогічних працівників у питаннях виявлення жертв домашнього насильства та необхідності набуття відповідних знань і навичок.

Результати дослідження свідчать про те, що проблема недостатньої професійної підготовки педагогічних працівників у сфері реагування на випадки домашнього насильства залишається актуальною. Частина респондентів зазначила, що не володіє достатнім рівнем знань щодо ознак насильства, особливостей спілкування з постраждалими дітьми та алгоритмів міжвідомчої взаємодії у кризових ситуаціях[12].

Отримані дані також підтверджують існування дефіциту фахівців у сфері освіти, які мають належну компетентність щодо виявлення та супроводу жертв домашнього насильства. Це обумовлює необхідність посилення професійної підготовки педагогів, проведення спеціалізованих тренінгів, семінарів і програм підвищення кваліфікації.

Діаграма 1 відображає результати відповідей респондентів щодо того, хто саме у закладі освіти повинен бути найбільш компетентним у питаннях виявлення випадків домашнього насильства та надання допомоги постраждалим особам.

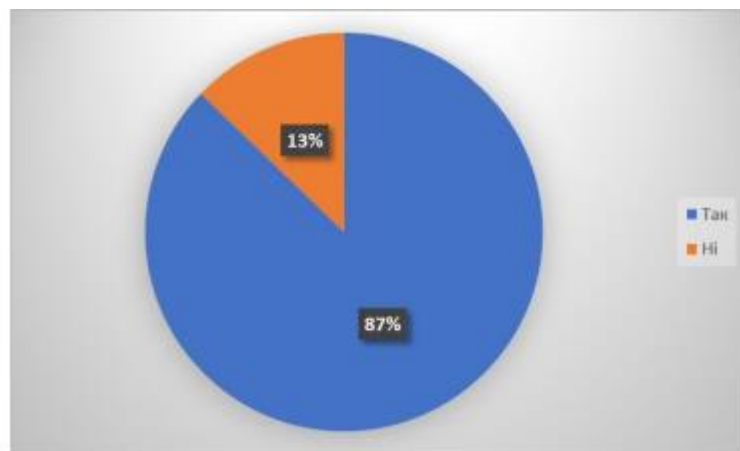
Діаграма 2 демонструє результати опитування щодо необхідності формування компетентності у сфері виявлення та надання допомоги жертвам домашнього насильства серед усіх працівників закладу освіти.

Аналіз відповідей респондентів показав, що більшість опитаних вважає таку компетентність необхідною для кожного працівника освітнього середовища незалежно від його посади. На думку учасників дослідження, проблема домашнього насильства потребує комплексного підходу, оскільки дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, може звернутися по допомогу до будь-якого працівника закладу освіти, якому довіряє найбільше[22].

Респонденти наголошували, що базові знання щодо ознак домашнього насильства, алгоритмів реагування та принципів надання первинної психологічної підтримки повинні бути складовою професійної підготовки не лише практичних психологів чи соціальних педагогів, а й учителів, класних керівників, адміністрації закладу та інших працівників освітньої сфери.

Крім того, результати дослідження свідчать про усвідомлення педагогічними працівниками важливості створення безпечного освітнього середовища, у якому своєчасне виявлення випадків насильства та надання допомоги постраждалим дітям є спільною відповідальністю всього педагогічного колективу.

Таким чином, результати опитування підтверджують необхідність систематичного підвищення рівня професійної компетентності працівників закладів освіти у питаннях профілактики, виявлення та реагування на випадки домашнього насильства.

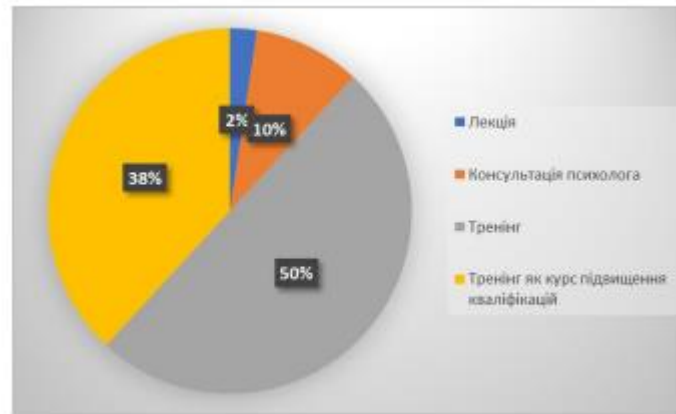
Діаграма 3 відображає результати опитування щодо найбільш ефективних форм набуття компетентності працівниками закладів освіти у сфері виявлення жертв домашнього насильства.

Аналіз відповідей респондентів свідчить про те, що найбільш результативними формами професійної підготовки учасники дослідження вважають практичні та інтерактивні методи навчання. Зокрема, перевага надається тренінгам, практичним семінарам, вебінарам, супервізіям, моделюванню кризових ситуацій та роботі з практичними кейсами. Саме такі форми роботи, на думку опитаних, дозволяють не лише засвоїти теоретичний матеріал, а й сформувати навички ефективної комунікації з постраждалими особами та відпрацювати алгоритми дій у випадках виявлення насильства[13].

Респонденти також підкреслили важливість міждисциплінарної взаємодії під час професійного навчання. На їхню думку, участь у спільних заходах із психологами, соціальними працівниками, медичними фахівцями та представниками правоохоронних органів сприяє більш глибокому розумінню проблеми домашнього насильства та особливостей надання допомоги постраждалим.

Окрему увагу учасники дослідження звернули на необхідність систематичного підвищення кваліфікації педагогічних працівників, оскільки проблема домашнього насильства потребує постійного оновлення знань відповідно до сучасних соціальних викликів, змін у законодавстві та нових методик соціально-психологічної роботи.

Таким чином, результати опитування підтверджують, що ефективне формування компетентності щодо виявлення жертв домашнього насильства можливе за умови поєднання теоретичної підготовки з практичним відпрацюванням професійних навичок та активною міжвідомчою співпрацею.

Тренінг до опитування

Тема: Профілактика суїцидальної поведінки серед підлітків як наслідку домашнього насильства

Метою тренінгу є формування у підлітків навичок емоційної саморегуляції, підвищення рівня психологічної стійкості та попередження суїцидальної поведінки, що може виникати як наслідок пережитого домашнього насильства.

Основні цілі тренінгу:

1. Попередження проявів суїцидальної поведінки серед підлітків.
2. Формування навичок конструктивного подолання стресових ситуацій та емоційних переживань.
3. Відновлення позитивного ставлення до себе та власного життя.
4. Формування життєвих цінностей і позитивних життєвих орієнтирів.
5. Допомога учасникам у визначенні особистісних цілей та перспектив майбутнього.
6. Розвиток навичок звернення по допомогу у кризових ситуаціях.
7. Формування довірливого та безпечного середовища для спілкування[18].

Завдання тренінгу

- підвищення рівня обізнаності підлітків щодо наслідків домашнього насильства;
- формування вмінь розпізнавати власні емоційні стани;
- розвиток навичок самоконтролю та емоційної стабільності;
- зниження рівня тривожності та внутрішнього напруження;
- розвиток позитивної самооцінки та впевненості у власних можливостях;

- формування навичок підтримки однолітків та безконфліктної взаємодії[33].

Цільова аудиторія

Підлітки віком 13–17 років, які перебувають у складних життєвих обставинах або мають ознаки емоційного виснаження, тривожності чи наслідків пережитого домашнього насильства.

У процесі проведення тренінгу доцільно використовувати інтерактивні методи роботи, зокрема:

- вправи на знайомство та формування довіри;
- групові дискусії;
- міні-лекції;
- психологічні вправи на самопізнання;
- арт-терапевтичні техніки;
- рольові ігри;
- вправи на розвиток емоційної саморегуляції;
- техніки релаксації та зниження тривожності.

Очікувані результати тренінгу

Після проходження тренінгу учасники повинні:

- усвідомлювати цінність власного життя;
- знати способи подолання емоційних труднощів;
- володіти базовими навичками психологічної самодопомоги;
- вміти звертатися по допомогу у кризових ситуаціях;
- демонструвати зниження рівня тривожності та емоційного напруження;
- мати сформовані позитивні життєві орієнтири та мотивацію до самореалізації.

Блоки тренінгу наведені у таблиці 3.1

Табл 3.1 Блоки тренінгу

№ з/п	Назва	Завдання кожного з блоків	Очікуваний результат
1.	Невинність жертви	Пояснити жертві що вона не винна у тому ,що відбувається у родині.	Учасники приймають себе та той факт, що вони не винні у проблемах своїх батьків .
2.	Проявлення емоції не є слабкістю	Поясни те що будь-яке проявлення емоцій є нормою і учасники мають на це повне право .	Учасники розуміють що емоції є нормою та не вважають це слабкістю і чимось поганим
3.	Способи проявлення емоції та переживань	Пояснити та навчити як можна виражати свої почуття та переживання за	Учасники отримають навіть знання як можна виражати емоції не шкодячи собі .

Аналіз результатів опитувань, представлених у діаграмах, свідчить про актуальність проблеми домашнього та сексуального насильства в освітньому середовищі та необхідність підвищення рівня професійної компетентності педагогічних працівників у цій сфері. Отримані дані демонструють, що значна частина респондентів усвідомлює важливість проблеми та визнає необхідність удосконалення системи підготовки працівників закладів освіти щодо виявлення, реагування та надання допомоги постраждалим. Водночас виявлено недостатній рівень практичної готовності частини педагогів до роботи з випадками насильства, що підтверджує наявність потреби у спеціалізованому навчанні.

Результати діаграм також показали, що більшість опитаних вважає необхідним формування базової компетентності у сфері запобігання та реагування на насильство для всіх працівників закладу освіти, незалежно від їхньої посади. Це пояснюється тим, що дитина може звернутися за допомогою до будь-якого дорослого, якому

довіряє, тому важливо, щоб кожен працівник мав мінімальні знання та алгоритми дій у кризових ситуаціях.

Окремо було визначено, що найбільш ефективними формами набуття відповідної компетентності є практико-орієнтовані методи навчання, зокрема тренінги, семінари, вебінари та моделювання реальних ситуацій. Саме такі форми сприяють формуванню практичних навичок, необхідних для своєчасного виявлення постраждалих та надання їм первинної психологічної підтримки.

Таким чином, результати дослідження підтверджують необхідність системного підходу до підготовки педагогічних працівників, розвитку їхньої професійної компетентності та впровадження практичних форм навчання, спрямованих на профілактику та ефективне реагування на випадки насильства в освітньому середовищі.

У межах розділу 3.3 було розглянуто питання профілактики суїцидальної поведінки серед підлітків як можливого наслідку пережитого домашнього насильства. Проведений аналіз теоретичних положень та розроблений тренінг підтверджують, що дана проблема є актуальною та потребує комплексного психолого-педагогічного супроводу в закладах освіти.

Встановлено, що підлітки, які зазнали домашнього насильства, належать до групи підвищеного ризику розвитку емоційних розладів, депресивних станів та суїцидальних тенденцій. Саме тому важливого значення набуває своєчасна профілактична робота, спрямована на формування психологічної стійкості, розвиток навичок саморегуляції та підтримку позитивної самооцінки.

Розроблений тренінг довів доцільність використання інтерактивних методів роботи, які дозволяють створити безпечне середовище для самовираження підлітків, сприяють усвідомленню цінності життя та формуванню конструктивних моделей поведінки у складних життєвих ситуаціях. Окремо підкреслено важливість розвитку вміння звертатися по допомогу до дорослих та фахівців, що є одним із ключових чинників запобігання суїцидальній поведінці[10].

Таким чином, профілактика суїцидальних проявів повинна розглядатися як складова системної соціально-психологічної роботи закладу освіти, що включає

раннє виявлення ризиків, проведення тренінгових програм та формування підтримувального освітнього середовища.

ВИСНОВКИ

Поняття насильства має виражене негативне оціночне значення і використовується у широкому розумінні, охоплюючи всі форми фізичного, психологічного та економічного впливу.

До основних ознак насильства як соціального явища належать: наявність щонайменше двох суб'єктів; завдання або створення загрози заподіяння шкоди; умисний і цілеспрямований характер дій; здійснення проти волі або поза волею особи, на яку спрямовано вплив. Насильство, на відміну від природних інстинктів (самозбереження, розмноження тощо), є свідомою та цілеспрямованою дією, що властива людині як єдиній істоті з розвиненою свідомістю. Психологічне насильство визначається як поведінка батьків або опікунів, що завдає емоційної шкоди дитині та негативно впливає на її самооцінку. Воно включає словесні образи, постійну критику, приниження, глузування, сарказм, зневажливе ставлення, а також ігнорування потреб дитини та відмову у спілкуванні.

Ряд досліджень підтверджує зв'язок між емоційним насильством і порушеннями психічного розвитку дітей, а також негативним впливом на фізіологічні функції організму. Фізичне насильство є умисним завданням дитині фізичної шкоди або ушкоджень з боку батьків чи осіб, які їх замінюють, що призводить до серйозних порушень фізичного або психічного розвитку, а інколи — до летальних наслідків. Його результатом можуть бути як тілесні травми, так і психосоматичні розлади.

Сексуальне насильство охоплює всі форми сексуальних дій між дорослими та дітьми, а також примушування дітей до сексуальних дій між собою. Воно негативно впливає на фізичний і психічний розвиток дитини та порушує процес соціалізації.

В Україні правова база протидії насильству включає Закон України «Про охорону дитинства», Закон «Про попередження насильства в сім'ї», Закон «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», а також Сімейний кодекс України.

У Конституції України вперше закріплено положення про те, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація є незаконними та караються законом. Держава гарантує захист прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечуючи їх утримання та виховання.

Нормативно-правова система також включає кодекси, закони, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів та відомчі акти, а також державні програми. Першим міжнародним документом, що має обов'язкову юридичну силу у цій сфері, є Стамбульська конвенція, яка формує комплексний підхід до запобігання насильству щодо жінок, захисту жертв і притягнення винних до відповідальності. Кризовий стан у сім'ї розглядається як сукупність емоційних розладів, що виникають у відповідь на негативні життєві події, зокрема втрату соціального статусу, погіршення матеріального становища або конфлікти в родині.

Соціально-психологічна робота з профілактики насильства щодо дітей включає систему заходів, спрямованих на попередження ризиків його виникнення. До них належать інформаційні кампанії, тренінги для батьків і педагогів, соціальні ініціативи для підтримки сімей, а також удосконалення нормативного регулювання. Важливим напрямом є запобігання повторним випадкам насильства та реабілітація постраждалих дітей, а також робота з особами, які вчинили насильство. Це передбачає психологічну допомогу, медичну підтримку та участь у соціальних програмах.

Профілактика насильства є ключовим компонентом соціально-психологічної роботи і реалізується через підвищення обізнаності населення, залучення фахівців різних сфер та формування навичок безпечної поведінки.

Методи соціально-психологічної роботи мають важливе значення в умовах сучасного суспільства, де зростає кількість стресових ситуацій і психологічних проблем. Вони передбачають індивідуальний підхід до кожної дитини та активну взаємодію з нею. Соціально-психологічна робота базується на використанні різноманітних технологій, спрямованих на розвиток особистості та формування її соціальних якостей. Робота з попередження жорстокого поводження з дітьми передбачає комплекс заходів, метою яких є створення сприятливих умов для розвитку дітей, захист їх прав та забезпечення соціального і культурного розвитку.

Важливим є формування у дітей усвідомлення власних прав, розвиток толерантності, навичок протидії насильству, а також організація змістовного дозвілля. Профілактична діяльність охоплює роботу з батьками, педагогами, дітьми

та суспільством загалом. Особливе значення має активне залучення батьків до виховання та підтримки психологічного благополуччя дітей.

Педагоги та медичні працівники повинні бути підготовленими до роботи з дітьми, які зазнали насильства, та надавати їм необхідну підтримку. Важливо також формувати суспільну обізнаність щодо проблеми насильства через інформаційні кампанії. Держава та інші зацікавлені сторони мають сприяти розробці та впровадженню стратегій і програм, спрямованих на запобігання насильству в сім'ї та захист прав дітей.

У межах дослідження було запропоновано рекомендації щодо підвищення ефективності соціально-психологічної роботи з жертвами насильства та розроблено інформаційні матеріали для дітей, жінок і фахівців соціальної сфери.

Результати дослідження можуть бути використані соціальними працівниками, студентами відповідних спеціальностей та науковцями для подальшого вивчення проблеми соціально-психологічної роботи з жертвами насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Amnesty International. Violence against Women and Children Report. London: Amnesty International Publications, 2021. 214 p.
2. Bandura A. Social Learning Theory: Contemporary Developments. New York: Routledge, 2020. 356 p.
3. Bowlby J. Attachment and Loss: Modern Applications. London : Penguin Books, 2021. 402 p.
4. Bronfenbrenner U. Ecological Systems Theory in Child Development. Boston : Harvard University Press, 2022. 318 p.
5. Council of Europe. GREVIO General Report. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2020. 176 p.
6. Council of Europe. GREVIO Report on Ukraine. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2022. 194 p.
7. Council of Europe. Preventing and Combating Violence against Women. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2024. 221 p.
8. European Commission. EU Strategy on the Rights of the Child. Brussels : European Commission, 2021. 98 p.
9. European Union Agency for Fundamental Rights. Violence against Children Report. Vienna : FRA, 2021. 187 p.
10. Finkelhor D. Child Sexual Abuse: New Directions in Research. Thousand Oaks : Sage Publications, 2020. 275 p.
11. Herman J. Trauma and Recovery. Updated ed. New York : Basic Books, 2021. 336 p.
12. OECD. Child Well-being Report. Paris : OECD Publishing, 2022. 248 p.
13. Putnam F. Dissociation in Children and Adolescents. New York : Guilford Press, 2021. 290 p.
14. Save the Children. Global Child Safety Report. London : Save the Children International, 2022. 154 p.
15. UNICEF. Child Protection Strategy. New York : UNICEF, 2020. 142 p.

16. UNICEF. Ending Violence Against Children Report. New York : UNICEF, 2021. 167 p.
17. UNICEF. Global Child Protection Systems Report. New York : UNICEF, 2023. 203 p.
18. UNICEF Ukraine. Child Protection Annual Report. Kyiv : UNICEF Ukraine, 2023. 126 p.
19. WHO. Global Status Report on Violence Prevention. Geneva : World Health Organization, 2020. 312 p.
20. WHO. Violence Against Children Report. Geneva : World Health Organization, 2021. 205 p.
21. WHO. Preventing Child Maltreatment Guidelines. Geneva : World Health Organization, 2020. 178 p.
22. World Bank. Social Protection and Violence Prevention. Washington : World Bank Publications, 2023. 264 p.
23. Блага А. Б. Домашнє насильство: сучасні виклики. Київ : Академвидав, 2020. 256 с.
24. Бондаренко О. Психологія сімейних криз. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 304 с.
25. Вітвицька В. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми. Львів : Новий Світ-2000, 2022. 287 с.
26. Гончаренко С. Соціальна педагогіка: сучасний стан. Київ : Освіта, 2021. 342 с.
27. Джужа О. М. Кримінологія. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 416 с.
28. Завадська Л. М. Соціальна робота з сім'ями. Київ : Каравела, 2020. 238 с.
29. Іванова Н. Психологія девіантної поведінки. Харків : Основа, 2022. 295 с.
30. Коваленко О. Профілактика насильства в сім'ї. Київ : Академія, 2023. 214с.
31. Кормич Л. І. Психологія сім'ї. Одеса : Астропринт, 2020. 276 с.
32. Крижна Л. О. Соціальна профілактика насильства. Київ : Либідь, 2021. 248 с.

33. Лавриненко Н. В. Гендерні дослідження та насильство. Київ : Кондор, 2020. 231 с.
34. Лавринчук І. В. Психологія травматичного досвіду дітей. Львів : Сполом, 2021. 263 с.
35. Левченко К. Б. Гендерна політика та насильство. Київ : Фенікс, 2023. 318 с.
36. Левицький Л. П. Кризова психологія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2022. 284 с.
37. Макаренко І. Соціальна робота з дітьми. Київ : Центр учбової літератури, 2024. 301 с.
38. Матвієнко О. В. Соціальна педагогіка. Київ : Академія, 2021. 279 с.
39. Мельник Т. М. Гендер і суспільство. Київ : Критика, 2022. 244 с.
40. Мінка Т. П. Девіантна поведінка підлітків. Харків : Ранок, 2020. 228 с.
41. Національна соціальна сервісна служба України. Методичні рекомендації. Київ, 2024. 96 с.
42. Міністерство освіти і науки України. Безпечне освітнє середовище. Київ : МОН України, 2021. 118 с.
43. Міністерство соціальної політики України. Звіти про насильство. Київ : Мінсоцполітики України, 2020–2024. 154 с.
44. Національна поліція України. Статистика домашнього насильства. Київ : НПУ, 2023. 87 с.
45. Національний план дій із протидії насильству. Київ, 2021. 73 с.
46. Олійник С. Психологічна підтримка дітей. Київ : Освіта України, 2023. 245 с.
47. Павленко І. Соціальна діагностика в освіті. Київ : Каравела, 2022. 219 с.
48. Петренко Н. Кризове консультування. Львів : Світ, 2021. 258 с.
49. Психологічна служба освіти України. Методичні матеріали. Київ, 2022. 132 с.
50. Психологія посттравматичного стресу / за ред. О. Романчук. Київ : Академвидав, 2022. 337 с.